

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Науковий журнал

Виходить 2 рази на рік

Заснований у липні 2006 р.

Том 24. Випуск 2 (50). 2019

Одеса
«Астропринт»
2019

Засновник: Одеський національний університет імені **І. І. Мечникова**

Редакційна колегія журналу:

О. І. Кононенко, д-р психол. наук (*науковий редактор*); **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); **З. О. Кіреєва**, д-р психол. наук; **Т. П. Чернявська**, д-р психол. наук; **Н. В. Родіна**, д-р психол. наук; **О. В. Мамічева**, д-р психол. наук; **Л. В. Засєкіна**, д-р психол. наук; **О. О. Кронік**, д-р психол. наук (США); **І. О. Фурманов**, д-р психол. наук (Білорусь); **Алессандро Крізі**, доктор наук з психології (Італія); **Ігун Ган**, доктор наук з психології (Китай)

Відповідальний редактор **Л. С. Смокова**, канд. психол. наук, доцент

PSYCHOLOGY AND SOCIAL WORK

Scientific journal

Published twice a year

Journal founded in July, 2006

Volume 24. Issue 2 (50). 2019

Odesa
«Astroprint»
2019

Founder: Odesa I. I. Mechnikov National University

Editorial (Expert's) Board of the journal:

O. I. Kononenko, DrSc (Psychology) (*Scientific editor*); **V. I. Podshivalikina**, DrSc (Sociology) (*Deputy scientific editor*); **Z. O. Kireyeva**, DrSc (Psychology); **T. P. Chernyavska**, DrSc (Psychology); **N. V. Rodina**, DrSc (Psychology); **O. V. Mamicheva**, DrSc (Psychology); **L. Y. Za-syekina**, DrSc (Psychology); **A. A. Kronik**, DrSc (Psychology) (USA); **I. A. Furmanov**, DrSc (Psychology) (Belarus); **A. Krisi**, DrSc (Psychology) (Italy); **I. Gan**, DrSc (Psychology) (China)

Executive editor **L. S. Smokova**, CandSc (Psychology)

ЗМІСТ

Барінова Л. Я. Психологічні особливості організації життя сучасними моряками як основа їх психологічного здоров'я	9
Болотова О. М. Види перспектив спогадів в автобіографічній пам'яті	20
Бондаревич С. М. Психологические и временные аспекты ранней диагностики, прогнозирования, коррекции и профилактики психосоматических нарушений	35
Дарвішов Н. Р. огли Адаптація російськомовної версії опитувальника «Шкала ризику розвитку залежності від психоактивних речовин»	54
Добровольська Н. А. Соціально-психологічний супровід процесу становлення обдарованої особистості	75
Жилин М. В. Социально-психологические факторы, определяющие концепт эмоционального интеллекта и роль эмоций в условиях постиндустриального общества	89
Жовтянська В. В. Два види соціальних норм і психологічні засади їхнього формування	100
Коваленко В. С. Исследование психологического благополучия в работах украинских авторов	114
Мирошніченко С. О. Взаємозв'язок світосприйняття практичних психологів зі складними життєвими ситуаціями	126
Мойсеєнко В. В. Структурно-функціональні складові асертивності як механізму вибору стратегії статусної поведінки	139

Рєпнова Т. П.

Етичні принципи у розрізі психологічної культури
студента і викладача вищого навчального закладу 151

Суслова В. О.

Крос-культурна адаптація студентів-іноземців
в україномовному середовищі 163

CONTENTS

Barinova L. Psychological Features of Organization of Life by Modern Seamen as Basis of their Psychological Health	9
Bolotova O. Types of Memorial Perspectives in Autobiographical Memory	20
Bondarevich S. M. Psychological and temporal aspects of early diagnosis, prediction, correction and prevention of psychosomatic disorders	35
Darvishov N. R. Validation of the Substance Use Risk Profile Scale's (SURPS) Russian Language Version	54
Dobrovolska N. A. Social-Psychological Support of the Process of Formation of the Gifted Person	75
Zhylin M. V. Socio-Psychological Factors Determining the Concept of Emotional Intelligence and the Role of Emotions in the Conditions of the Post-Industrial Society	89
Zhovtianska V. V. The Two Types of Social Norms and Psychological Principles of their Formation	100
Kovalenko V. S. Studies of Psychological Well-Being in the Works of Ukrainian Authors	114
Myroshnichenko S. A. The Interrelation of Practical Psychologists' Worldview with their Difficult Life Situations	126
Moyseyenko V. Structural-Functional Components' Assertiveness as a Mechanism of Strategy Choice Behavior Status	139

Repnova T. P.

Ethical Principles under the Psychological Culture
of the Student and the Teacher Higher Educational
Institution 151

Suslova V. O.

Cross Cultural Adaptation of Students of Foreigners
in the Ukrainian-Speaking Environment 163

УДК 159.923

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185823](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185823)

Барінова Л. Я.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

e-mail: barilina21@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0635-6599

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ
ЖИТТЯ СУЧАСНИМИ МОРЯКАМИ ЯК ОСНОВА
ЇХ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я**

Стаття присвячена дослідженню особливостей проблемних ситуацій та дій з організації життя моряків далекого плавання як основи їхнього психологічного здоров'я. Виділені найбільш гострі та найменш проблемні для моряків ситуації у житті. Показано, що реалізація психологічного здоров'я моряків відбувається у кожній із проблемних ситуацій шляхом специфічних для неї дій з організації життя.

Ключові слова: особистість, здоров'я, психологічне здоров'я, проблемні ситуації, дії з організації життя.

Постановка проблеми. Здоров'я особистості є об'єктом дослідження багатьох сучасних галузей знання: педагогіки, екології, ергономіки, медицини та ін. Але особливого звучання набувають саме психологічні аспекти, оскільки концепції психічного та психологічного здоров'я щільно пов'язані не тільки із динамічним станом внутрішнього благополуччя особистості, але й з виконанням професійних обов'язків. Не дивлячись на те, що Україна є морською державою, дослідження особистості та різних аспектів психологічного здоров'я моряків далекого плавання є для вітчизняної психологічної науки достатньо новим, але актуальним та своєчасним, оскільки однією з пріоритетних задач сучасної України є відродження вітчизняного флоту. Високий ризик роботи, сучасне піратство, постійна відірваність від дому, деприваційні тенденції, фізичні та психо-

логічні навантаження дозволяють включити моряків у групу посиленої психологічної уваги щодо формування особистісних проблем. Психологічні особливості особистості моряків далекого плавання представлені нечисленними дослідженнями: вивченням відчуття самотності та ізольованості (А. С. Криворотько [4]), уявлень про життєвий час у моряків-судноводіїв (Л. П. Єнькова [1]), особливостей працездатності корабельних фахівців в екстремальних умовах (М. С. Корольчук [3]).

Ось чому особливого значення набуває дослідження психологічних особливостей організації моряками власного життя як підґрунтя їх психологічного здоров'я. Проте в науці нічого не відомо, яким чином здійснюється зв'язок між виразністю проблемних ситуацій у житті сучасних моряків та активністю їхніх дій з організації життя, та якими є способи класифікації цих ситуацій. На наш погляд, вирішення поставлених завдань дасть можливість виявити передумови для обґрунтованої адаптаційної та психокорекційної роботи не тільки із плавальним складом, але й з курсантами — майбутніми моряками.

Мета статті — здійснити емпіричне дослідження деяких психологічних особливостей організації життя сучасними моряками як основи їх психологічного здоров'я.

Результати дослідження. У контексті даної проблеми нами були досліджені особливості домінуючих проблемних ситуацій та дій з організації життя сучасних моряків далекого плавання. Дослідження проводилося на базі крюїнгових компаній міст Одеси та Ізмаїла за допомогою опитувальника «Вивчення дій з організації життя» (ДОЖ) Є. П. Колесникова [2].

Під проблемними ситуаціями ми, слідом за Є. П. Колесниковим, у контексті дослідження психологічних особливостей особистості сучасних моряків далекого плавання ми розуміємо ситуації, пов'язані з виникненням певних життєвих труднощів; під діями, що організують життя, — активність, яка виникає в процесі знаходження проблемних ситуацій життя, спрямованих на їх подолання, яке з боку зовнішньої практичної діяльності здійснюється згідно із принципом максимальної ефективності, а з боку внутрішньої психічної діяльності — згідно із принципом максимального втілення сенсу життя [2]. Саме

у балансі між гостротою проблемної ситуації та активністю дій з організації життя формується, на нашу думку, психологічне здоров'я моряків. Важливо розуміти, що проблемність ситуації у житті моряків та дії з її подолання знаходяться у реципрокних, взаємозалежних відносинах: поява проблемних ситуацій є причиною виникнення організованих дій з їх подолання, тоді як активність дій з організації життя сприяє тому, що суб'єкт рідше потраплятиме до таких ситуацій, а їх інтенсивність буде знижуватися. Тобто саме проблемні ситуації є тією «вихідною точкою», яка визначає подальші дії моряків з організації життя, а рівень виразності проблемних ситуацій непрямим чином свідчить про успішність цих дій.

Розглянемо особливості проблемних ситуацій, з якими стикаються моряки далекого плавання. Саме проблемні ситуації є тією «вихідною точкою», яка визначає подальші дії з організації життя. З іншого боку, рівень виразності проблемних ситуацій непрямим чином свідчить про успішність цих дій.

Описові статистики для показників проблемних ситуацій у житті моряків наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Описові статистики, розраховані для показників проблемних ситуацій у житті моряків далекого плавання

Шкали	М	Me	σ	A	E
ПС внутрішньосімейних стосунків	9,698	9,000	5,550	0,391	0,083
ПС, пов'язані з матеріальним та соціальним статусом суб'єкта	20,792	22,000	4,444	-0,256	-0,684
ПС валеологічної сфери	13,660	13,000	7,736	0,668	0,035
ПС професійної діяльності	17,849	18,000	4,869	0,096	-0,173

Примітка: ПС — проблемні ситуації, М — середнє арифметичне значення, Me — медіана, σ — стандартне відхилення, A — асиметрія та E — ексцес.

За даними, вказаними у таблиці 1, найбільш гострими для моряків є ситуації, пов'язані з їхнім матеріальним і соціальним статусом; за ступенем виразності їм поступалися ситуації

професійної діяльності та валеологічної сфери, найменш проблемними виявились ситуації, пов'язані із внутрішньосімейними стосунками. Варто зазначити, що, як видно за показником стандартного відхилення, найбільший розкид значень спостерігається стосовно сфери здоров'я: у вибірці моряків представлені як суб'єкти, що дуже гостро сприймають проблемні ситуації валеологічної сфери, так і ті, для яких ці проблеми не мають суттєвого значення. Можна припустити, що це пов'язано з індивідуальним рівнем фізичного здоров'я, властивого кожному моряку.

Низький рівень проблемності внутрішньосімейних ситуацій, який було зазначено моряками, вказує на відносно сімейне благополуччя, що, відповідно, характеризує позитивний зміст їх міжособистісних стосунків із близьким оточенням. Отже вищесказане можна інтерпретувати як протективний чинник стосовно психологічного здоров'я моряків далекого плавання, адже дефіцит соціальної підтримки, складні сімейні обставини та ін. часто стають причинами емоційної дезадаптації та психічних розладів.

Розглянемо у контексті дій з організації життя кожному проблемну ситуацію у житті моряків далекого плавання.

Схарактеризуємо параметри організації життя у проблемних ситуаціях внутрішньосімейного середовища моряків (таблиця 2).

Найбільш пріоритетними стратегіями моряків є дії з пошуку інформації про проблемну ситуацію та дії з її резюмування; діями, до яких найрідше зверталися моряки далекого плавання, були: дії з адаптації до проблемної ситуації та дії з її емоційно-вольової регуляції.

Схарактеризуємо параметри організації життя моряків у проблемних ситуаціях матеріально-соціальної сфери (таблиця 3).

Найбільш пріоритетними стратегіями моряків є дезактивуєчі вольові дії у проблемній ситуації, дії з резюмування проблемної ситуації, а також дії з емоційно-вольової регуляції. Серед стратегій, до яких найрідше зверталися моряки, були наступні: дії з планування поведінки у проблемній ситуації та дії зі знаходження способів її вирішення.

Таблиця 2

**Описові статистики, розраховані для показників дій
з організації життя в проблемних ситуаціях внутрішньосімейних
стосунків моряків**

Шкали	М	Me	σ	A	E
Дії з пошуку інформації про ПС	33,491	35,000	7,077	-1,419	2,067
Дії з планування поведінки у ПС	24,057	25,000	10,238	-0,147	-0,685
Дії зі знаходження способів вирішення ПС	21,887	20,000	10,833	-0,088	-0,547
Дії з адаптації до ПС	19,528	20,000	8,633	0,239	-0,028
Дії з аксіологічної оцінки ПС	23,774	25,000	7,553	-0,079	-0,649
Дії з емоційно-вольової регуляції ПС	17,453	15,000	13,719	0,306	-1,316
Деактивуючі вольові дії у ПС	21,415	20,000	10,345	-0,099	-0,839
Дії з резюмування ПС	28,019	30,000	8,801	-0,571	-0,159

Примітка: ПС — проблемні ситуації, М — середнє арифметичне значення, Me — медіана, σ — стандартне відхилення, A — асиметрія та E — ексцес.

При дослідженні дій з організації життя, спрямованих на подолання моряками проблемних ситуацій валеологічної сфери, нами отримані наступні результати (таблиця 4).

Найбільш виразними у ситуаціях проблем зі станом здоров'я є дезактивуючі вольові дії. Також це стосується дій з емоційно-вольової регуляції, зі знаходження способів вирішення проблемної ситуації та дій з її аксіологічної оцінки. Рідше всього моряки вдавались до дій з резюмування проблемної ситуації та пошуку інформації про неї.

Як було нами зазначено вище, проблемні ситуації валеологічної сфери найменш гостро сприймаються моряками. Виявляючи вольові та регуляторні дії, вони мобілізують свої ресурси на подолання проблем, пов'язаних зі здоров'ям. Проте у досить слабкому ступені вони намагаються зашкодити появі цих проблем, тобто превентивні дії — резюмування, пошук інформації про проблемну ситуацію — відходять на останній план.

Таблиця 3

**Описові статистики, розраховані для показників дій
з організації життя у проблемних ситуаціях матеріально-соціальної
сфери моряків**

Шкали	М	Me	σ	A	E
Дії з пошуку інформації про ПС	25,472	25,000	7,513	-0,610	1,268
Дії з планування поведінки у ПС	21,132	20,000	10,265	0,186	-0,558
Дії зі знаходження способів вирішення ПС	21,698	20,000	9,756	0,262	-0,813
Дії з адаптації до ПС	25,849	25,000	8,437	-0,151	-0,175
Дії з аксіологічної оцінки ПС	23,396	20,000	9,748	0,416	-0,763
Дії з емоційно-вольової регуляції ПС	26,792	30,000	9,108	-0,568	-0,319
Дезактивуючі вольові дії у ПС	29,340	30,000	8,946	-0,530	-0,308
Дії з резюмування ПС	27,170	25,000	7,959	0,123	-0,843

Примітка: ПС — проблемні ситуації, М — середнє арифметичне значення, Me — медіана, σ — стандартне відхилення, A — асиметрія та E — ексцес.

Останніми нами були розраховані описові статистики для дій з організації життя, спрямованих на подолання моряками проблемних ситуацій професійної сфери, які наведені у таблиці 5.

Найбільш застосовними діями з організації життя в ситуаціях проблем, пов'язаних з професійною діяльністю моряків, є дії з пошуку інформації про ці ситуації, а також дії з їхньої аксіологічної оцінки. Рідше всього моряки вдавалися до дій з емоційно-вольової регуляції проблемних ситуацій. За даними різноманітних досліджень стратегій подолання у ситуаціях професійної діяльності виявляються наступні дії. В залежності від вибору стратегії як певної системи дій, спрямованої на подолання (нівелювання чи превентизацію) професійних ризиків, перед суб'єктом завжди розгортається один з біполярних сценаріїв реакції на актуальні ризики — чи то «успішна стратегія», яка сприяє досягненню мети, чи то «неуспішна

стратегія», що зумовлює невдачу у боротьбі з професійними ризиками.

Таблиця 4

Описові статистики, розраховані для показників дій з організації життя у проблемних ситуаціях валеологічної сфери моряків

Шкали	М	Me	σ	A	E
Дії з пошуку інформації про ПС	15,943	15,000	12,538	0,469	-0,903
Дії з планування поведінки у ПС	22,453	20,000	7,845	0,229	0,050
Дії зі знаходження способів вирішення ПС	25,377	25,000	10,458	-0,191	-0,966
Дії з адаптації до ПС	23,585	20,000	9,531	-0,005	-0,422
Дії з аксіологічної оцінки ПС	24,340	25,000	9,663	-0,132	-0,476
Дії з емоційно-вольової регуляції ПС	24,906	25,000	10,396	-0,298	-0,744
Деактивуючі вольові дії у ПС	26,981	30,000	10,969	-0,674	-0,243
Дії з резюмування ПС	21,038	20,000	9,825	0,103	-0,297

Примітка: ПС — проблемні ситуації, М — середнє арифметичне значення, Me — медіана, σ — стандартне відхилення, A — асиметрія та E — ексцес.

Наведені дані кореспондують з нашими результатами — моряки переважно обирають дії, орієнтовані на проблему, аніж дії, орієнтовані на емоції. Нормальність розподілу цих параметрів підтверджується тим, що значення асиметрії та ексцесу не перевищували критичні значення. Вибірка була найбільш гомогенною за параметром «Дії з емоційно-вольової регуляції проблемної ситуації», найбільш гетерогенною за параметром «Деактивуючі вольові дії у ПС». Отже можна зробити висновок, що незважаючи на низьку пріоритетність дезактивуючих вольових дій, у вибірці присутня суттєва доля тих молодих спеціалістів, хто використовує ці вольові зусилля поряд з іншими проблемно-орієнтованими діями.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, дослідивши особливості проблемних ситуацій та

Таблиця 5

Описові статистики, розраховані для показників дій з організації життя у проблемних ситуаціях професійної діяльності моряків

Шкали	М	Me	σ	A	E
Дії з пошуку інформації про ПС	31,038	30,000	7,261	-0,370	-0,853
Дії з планування поведінки у ПС	26,887	30,000	9,218	-0,387	-0,901
Дії зі знаходження способів вирішення ПС	24,528	25,000	7,255	0,282	-0,404
Дії з адаптації до ПС	23,208	20,000	7,934	-0,089	-0,308
Дії з аксіологічної оцінки ПС	29,245	30,000	7,584	-0,807	1,003
Дії з емоційно-вольової регуляції ПС	16,792	20,000	6,838	-0,312	0,460
Деактивуючі вольові дії у ПС	22,358	20,000	11,936	-0,157	-0,951
Дії з резюмування ПС	24,340	25,000	7,990	0,020	-0,814

Примітка: ПС — проблемні ситуації, М — середнє арифметичне значення, Me — медіана, σ — стандартне відхилення, A — асиметрія та E — ексцес.

дій з організації життя у моряків далекого плавання як основи їхнього психологічного здоров'я, можна зробити наступні висновки. По-перше, найбільш гострими для моряків виявились ситуації, пов'язані з їхнім матеріальним і соціальним статусом. За ступенем виразності їм поступалися ситуації, які стосувалися професійної діяльності та здоров'я. Найменш проблемними для моряків виявились ситуації, пов'язані із внутрішньосімейними стосунками. Реалізація психологічного здоров'я відбувалася у кожній із проблемних ситуацій шляхом специфічних для неї дій з організації життя. В проблемних ситуаціях матеріально-соціальної сфери і професійної сфери переважали дії, сфокусовані на оцінці та вирішенні проблеми, тоді як у проблемних ситуаціях, пов'язаних зі внутрішньосімейним оточенням та станом здоров'я, переважали дії, сфокусовані на регуляції емоційного стану. Зокрема у ситуаціях матеріальних і соціальних утруднень найбільш пріоритетними стратегіями є дії з пошуку інформації про проблемну ситуацію та дії з її

резюмування; діями, до яких найрідше зверталися моряки, виступили дії з адаптації до проблемної ситуації та з емоційно-вольової регуляції. У ситуаціях внутрішньосімейних проблем найбільш пріоритетними стратегіями моряків є дезактивуючі вольові дії, дії з резюмевання проблемної ситуації та з емоційно-вольової регуляції; найменш пріоритетними: дії з планування поведінки у проблемній ситуації та дії зі знаходження способів її вирішення. Найбільш виразними діями з організації життя у ситуаціях проблем зі станом здоров'я є дезактивуючі вольові дії; найменш застосовними є дії з резюмевання проблемної ситуації та пошуку інформації про неї. Найбільш пріоритетними діями з організації життя в ситуаціях проблем, пов'язаних з професійною діяльністю у моряків, є дії з пошуку інформації про ці ситуації, а також дії з їхньої аксіологічної оцінки; найменш застосовними є дії з емоційно-вольової регуляції проблемних ситуацій.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні основних психологічних конструктів особистості моряка далекого плавання.

Список використаних джерел

1. Енькова Л. П. Представление о времени жизни у моряков-судоводителей гражданского флота: дис. ... канд. психол. наук / Людмила Петровна Енькова. — М., 2002. — 168 с.
2. Колесников Є. П. Психологія дії, що організує життя: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Є. П. Колесніков; ОНУ імені І. І. Мечникова. — Одеса, 2003. — 20 с.
3. Корольчук М. С. Психофізіологія працездатності корабельних спеціалістів в екстремальних умовах : дис. ... д-ра психол. наук / М. С. Корольчук. — Київ, 1996. — 343 с.
4. Криворотько А. С. Психологические особенности переживания одиночества моряками дальнего плавания / А. С. Криворотько // Психопедагогика в правоохранительных органах. — 2013. — № 3 (54). — С. 45–57.

REFERENCES

1. Enkova L. P. (2002). *Predstavleniye o vremeni zhizni u moryakov-sudovoditeley grazhdanskogo flota [The idea of the life time of the sailors, navigators of the civil fleet]*. Moscow. [in Russian].

2. Kolesnykov Y. P. (2003). *Psykhoholohiia dii, shcho orhanizuie zhyttia [Psychology of the action that organizes life]*. Odesa. [in Ukrainian].
3. Korolchuk M. S. (1996). *Psykhofiziolohiia pratsezdatsnosti korabelnykh spetsialistiv v ekstremalnykh umovakh [Psychophysiology of the performance of ship specialists in extreme conditions]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Krivorotko A. S. (2013). *Psihologicheskie osobennosti perejivaniya odinochestva moryakami dalnego plavaniya [Psychological features of loneliness experience by sailors of long voyage]*. Moscow.: «Progress» [in Russian].

Барінова Л. Я.

кандидат психологических наук, доцент кафедры дифференциальной и специальной психологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ЖИЗНИ СОВРЕМЕННЫМИ МОРЯКАМИ КАК ОСНОВА ИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ

Статья посвящена исследованию особенностей проблемных ситуаций и действий по организации жизни моряков дальнего плавания как основы их психологического здоровья. Выделены наиболее острые и наименее проблемные для моряков ситуации в жизни. Показано, что реализация психологического здоровья моряков происходит в каждой из проблемных ситуаций путем специфических для нее действий по организации жизни.

Ключевые слова: личность, здоровье, психологическое здоровье, проблемные ситуации, действия по организации жизни.

Varinova L.

candidate of psychological sciences, associate professor of department of differential and special psychology of the Odesa national university of the name I. I. Mechnikov

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ORGANIZATION OF LIFE BY MODERN SEAMEN AS BASIS OF THEIR PSYCHOLOGICAL HEALTH

The article is sanctified to research of features of problem situations and operating under organization of life of seamen distant swimming as

bases of their psychological health. The psychological aspects are of particular importance, since the concepts of mental and psychological health are closely linked not only with the dynamic state of internal well-being of the individual, but also with the fulfillment of professional duties.

Despite the fact that Ukraine is a maritime state, the study of personality and various aspects of the psychological health of sailing pilots is a novel but urgent and timely one for domestic psychological science, since one of the priority tasks of modern Ukraine is the revival of the national fleet.

The most acute for seamen turned out to be situations related to their material and social status. By degree of expressiveness, they were inferior to situations that concerned professional activities and health. The least problematic for seamen was the situation associated with intra-family relationships. The realization of psychological health took place in each of the problematic situations through the actions specific for her organization of life.

In the problematic situations of the material and social sphere and the professional sphere, the actions focused on the assessment and solution of the problem prevailed, while in the problematic situations connected with the family environment and the state of health, the actions focused on regulation of the emotional state prevailed. In particular, in situations of material and social difficulties, the most priority strategies are actions to find information about the problem situation and actions to summarize it; the actions that the sailors most often turned to did were action to adapt to the problem situation and emotional and volitional regulation.

In situations of intra-family problems, the most priority strategies of seafarers are deactivating volitional actions, actions on summarizing the problem situation and with emotional and volitional regulation; the least priority: actions for planning behavior in problem situations and action to find ways to solve it. The most expressive actions in the organization of life in situations of problems with the state of health are deactivating volitional actions; the least applicable are actions to summarize the problem situation and find information about it.

The most priority actions in the organization of life in situations of problems related to the professional activities of seafarers, are actions to find information about these situations, as well as actions on their axiological assessment; the least applicable are actions of emotional and volitional regulation of problem situations.

Key words: personality, health, psychological health, problem situations, actions on organization of life.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2019

УДК 159.953.34

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185824](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185824)

Болотова О. М.

аспірантка кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова e-mail:
obolotova@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5536-5600

ВИДИ ПЕРСПЕКТИВ СПОГАДІВ В АВТОБІОГРАФІЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

У статті розглянуті сучасні психологічні дослідження видів перспектив у структурі спогадів автобіографічної пам'яті, розділу довготривалої пам'яті. В автобіографічній пам'яті індивіда міститься весь особистісно пережитий досвід, закодований у вигляді спогадів. У структурі спогадів автобіографічної пам'яті виділяються два види перспектив сприйняття подій, що відбуваються: перспектива Поля (Field) і перспектива Спостерігача (Observer). Описано специфічні особливості кожної з позицій сприйняття, їх вплив на переживання особистого досвіду індивідом і формування наступних життєвих стратегій. Представлені можливості застосування особливостей перспектив у психокорекційній роботі з наслідками травмуючих подій.

Ключові слова: автобіографічна пам'ять (АП), перспектива спогадів, перспектива Поля (Field), перспектива Спостерігача (Observer).

Постановка проблеми. Корекційна робота з наслідками негативних і травмуючих подій прямо пов'язана зі спогадами довготривалої пам'яті, її розділу — автобіографічної пам'яті (АП). Сучасні емпіричні і теоретичні дослідження особливостей видів спогадів в АП продемонстрували і ключову роль перспективи сприйняття інформації в структурі автобіографічної пам'яті, і її вплив на зміни негативного і травматичного досвіду індивіда. Наявність перспективи спогадів в автобіографічній пам'яті як такої були відзначені і показані ще піонерами досліджень пам'яті *Henri & Henri* [20] та *З. Фройдом* [9]. Емпіричний доказ

наявності двох перспектив спогадів в автобіографічній пам'яті був отриманий в ключовій роботі Джорджії Нігро і Ульріка Нейссера «Point of view in personal Memories» 1983 року [20]. Вплив перспективи спогадів на якість спогадів, її вплив на сприйняття події індивідом і можливості зміни стану індивіда в залежності від перспективи спогадів досліджувалися в кінці ХХ — на початку ХХІ століття в роботах вчених U. Neisser, G. Nigro, David Rubin, Dorte Berntsen, Heather McIsaac, Erich Eich, Michaela Esslen, Sibylle Metzler, Roberto Pascual-Marqui, Lutz Jancke, Ethan Kross, Ozlem Ayduk, Walter Mishel та ін. [10; 15; 16; 19–16].

Емпіричні докази і теоретичне обґрунтування наявності двох різних перспектив у спогадах продемонстрували особливості перспектив у спогадах і вплив перспективи спогадів і можливість використання її в корекції стану індивіда [16]. Далі у статті ми будемо вживати як поняття «спогади» (memories) у множині, так і поняття «спогад», (memoгу) в однині, щоб продемонструвати, що у людини є спогади в АП (множина) та серед них є один спогад, якості та перспективу якого можна досліджувати.

Дослідження особливостей перспектив сприйняття на вітчизняному ґрунті дозволить використання ключових особливостей перспектив спогадів у роботі з наслідками травмуючих подій, що стало дуже актуальним для населення України після 2014 року.

Мета статті — провести теоретичний огляд сучасних досліджень в області перспектив спогадів автобіографічної пам'яті й описати специфічні особливості кожної з перспектив, їх функції та можливості використання в корекційній роботі з наслідками травмуючих подій.

Результати теоретичного дослідження. Зміст ранніх спогадів дитинства став об'єктом пильної уваги французьких психологів Henri & Henri ще наприкінці ХІХ сторіччя, а їх дискусія з З. Фройдом [20] з приводу цих спогадів поклала основу для ідеї дослідження відмінностей перспектив у спогадах автобіографічній пам'яті. Ранні дитячі спогади З. Фройд вважав наслідком подій, що викликали сильні емоції і були надзви-

чайно значними. У той же час було помічено існування спогадів, які нібито зазнали якоїсь переробки і в них індивід бачив себе дитиною так як бачив би зовнішній спостерігач цієї події. З. Фройд назвав такий тип спогадів покриваючим спогадом [9]. Особливості цього другого виду спогадів почали активно досліджуватися тільки в результаті роботи Nigro & Neisser «Point of View in Personal Memories» [20], яка стала на сьогоднішній день базовою для всіх наступних досліджень автобіографічної пам'яті. У роботі описані структурні відмінності двох типів спогадів, які були названі перспективою сприйняття інформації в спогаді. У статті було дано визначення двох можливих перспектив у спогадах: спогади автобіографічної пам'яті (АП) можуть мати дві різні перспективи: перспектива Поля — Field (F) і перспектива Спостерігача — Observer (O): «У деяких спогадах людина, здається, має позицію спостерігача, дивлячись на ситуацію з зовнішньої точки зручної позиції і бачачи себе «з боку» — це опис перспективи Спостерігача — Observer (O)... В інших спогадах сцена з'являється з власної позиції; людина має приблизне поле зору, яке є в оригінальній ситуації, і людина не «бачить себе» — це опис перспективи Поля — Field (F)» [19, с. 467–468]. Nigro & Neisser ці спогади були вже віднесені до спогадів автобіографічної пам'яті. До моменту публікації їх роботи в структурі наукового пізнання вже істотно змінилися уявлення про пам'ять, що продемонстрував Ульрик Найсер у своїй роботі «Пізнання і Реальність», де показав як свій подальший розвиток у другій половині ХХ століття психологія отримала з розвитком кібернетичних і комп'ютерних знань. Кібернетичні знання, результати використання та створення програмного забезпечення для комп'ютера і сформований на їх підставі підхід, який переріс в когнітивну психологію, повністю змінили підхід до опису структури і функціонування пам'яті [5]. Пам'ять стало можливо змодельовати і описати як багатоблокову структуру з механізмами взаємодії як між блоками, так і з іншими структурами психіки.

Багатоблокова модель пам'яті Річарда Аткинсона і Річарда Шіффра містить три окремі блоки пам'яті: сенсорний регістр, короткочасна пам'ять і довгострокова пам'ять. У бло-

ці довготривалої пам'яті були виділені також підрозділи: Декларативна пам'ять, яка виділена L. Squire в 1982 році, або за іншою назвою — експліцитна пам'ять, яка описана A. Richardson- Klavehn & R. Bjork у 1988 році; семантична пам'ять була описана M. R. Quillian у 1968 році, епізодична пам'ять була описана E. Tulving у 1972 році, автобіографічна пам'ять отримала свою назву та була описана A. Robinson у 1976 році [6].

Автобіографічна пам'ять, будучи розділом довготривалої пам'яті, зберігає персональні спогади про всі події, особисто пережит людиною. Розробники системи SMS — Self-Memory System M. Conway і H. Williams визначають автобіографічну пам'ять як пам'ять специфічних епізодів, епізодичних спогадів і наших концептуальних, значущих і схематичних знань нашого життя, автобіографічних знань [12; 13].

В. Нуркова дає таке визначення автобіографічної пам'яті: «Автобіографічна пам'ять (АП) визначається як вища мнемічна функція, організована за принципом сенсу, що оперує з особистісно віднесеним досвідом, яка забезпечує формування суб'єктивної історії життя і переживання себе як унікального суб'єкта з протяжним в часі життєвим шляхом» [7, с. 3].

Організація автобіографічної пам'яті розглядається як ієрархічна структура (Conway M., Pleydell-Pearce C., Williams H.), яка представлена на рис. 1 [12; 13].

Автобіографічні спогади генеруються в Селф-системі пам'яті (Self-Memory System) [12; 13]. Оскільки далі буде часто використовуватися поняття «Селф»(Self) та існують особливості використання його в англійській літературі взагалі та стосовно розділу автобіографічної пам'яті, є певні особливості його перекладу, що викликає певні труднощі його розуміння та вимагає тлумачення:

1. Слово Self має кілька різних перекладів: «сам», «себе», «саме», «власне», «особистість».

2. У теорії автобіографічної пам'яті під Self — селф розуміється ієрархія цілей й образи спогадів, згідно з якими робоче селф (working Self) керує базою автобіографічних знань [12; 13].

СИСТЕМА СЕЛФ-СПОГАД (Self-Memory System)

Martin Conway, Helen Williams 2008

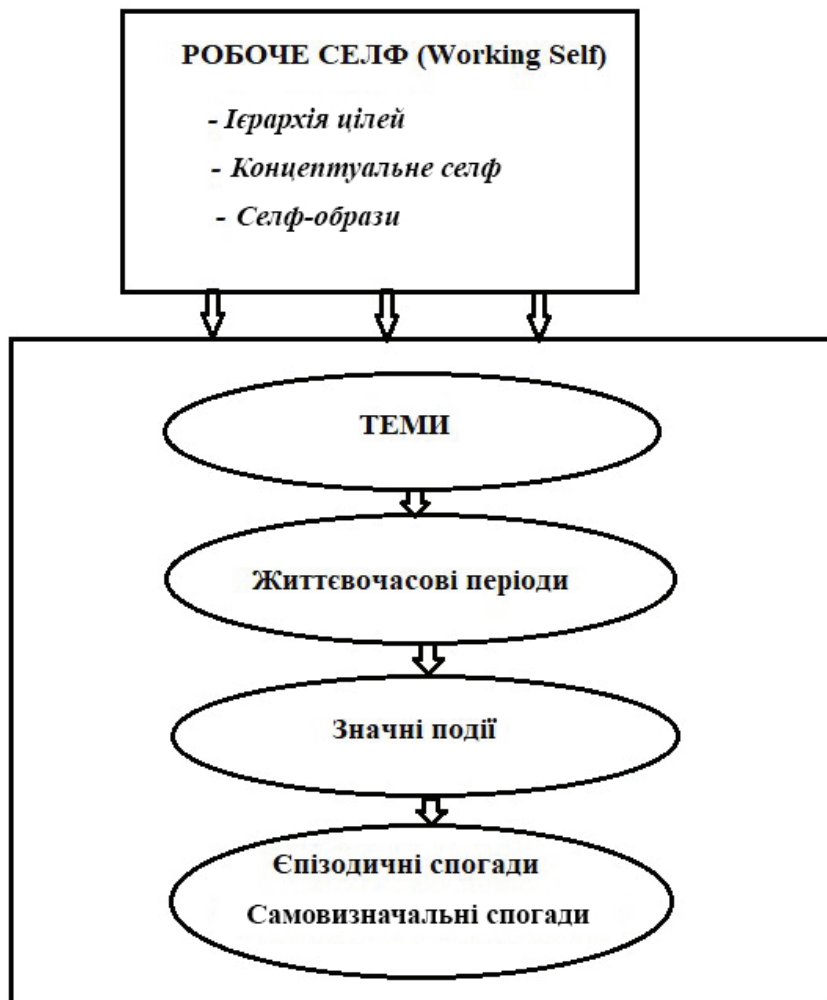

Рис. 1. Організація ієрархічної структури автобіографічної пам'яті — Martin Conway and Helen Williams [13]

3. Таким чином, ми вважаємо доцільним використовувати селф в статті без перекладу і розуміти під ним керуючу частину, яка містить ієрархію цілей особистості і образи спогадів, згідно з [12; 13].

Наведемо визначення робочого селф: «...набір контролюючих процесів, які координують та модулюють інші обчислювальні відокремлені системи» [12, с. 265].

Робоче селф керує такими процесами, як контроль ієрархії цілей, контроль концептуального селф та його селф — образ (концептуальне селф та селф-образи підтримують важливу версію селф), та контролює процеси бази автобіографічних знань. База автобіографічних знань в свою чергу складається з автобіографічних знань і епізодичних спогадів. Автобіографічні знання організовані ієрархічно: теми — життєчасові періоди — головні події (general) — епізодичні спогади, селф — визначні спогади [13].

Теми (Themes) — небагато (лише кілька) основних тем у житті людини: робоча тема, тема відносин, тема сім'ї [13]. Життєчасові періоди (Lifetime periods) — містять репрезентації локацій, людей, активності, почуттів та цілей, загальних для періоду. Вони дають змогу мати спрямований доступ до інших спогадів [13]. Головні події (General Events) — більш подійно-специфічні (event-specific), ніж життєчасові періоди, але не так сенсорно-живі, як епізодичні спогади та селф-визначні спогади [13]. Епізодичні і селф-визначні спогади (Episodic memories, Self-defined memories) являють собою образи конкретних подій безпосередньо пережитого досвіду. Саме вони несуть в собі інформацію про емоції у спогаді і про структуру спогадів. У зміні досвіду — спогадів істотну роль грають якості спогадів і структура спогадів [1; 2; 3: 10; 15; 16].

Структура спогадів автобіографічної пам'яті визначається в першу чергу, перспективою у спогаді. Перспектива у спогаді це спосіб особистого сприйняття інформації зі спогаду [20]. Незважаючи на відмінності назв двох перспектив в різних дослідженнях, структурна суть зберігається незмінною, включаючи власну позицію Поля і позицію Спостерігача.

У таблиці 1 наведені визначення перспективи Поля (F) та перспективи Спостерігача (O) в працях різних дослідників.

Таблиця 1

Назви для спогадів з перспективою Поля (F), де індивід дивиться своїми очима і для спогади з перспективою Спостерігача (O), де індивід дивиться на себе збоку, і їх автори

Перспектива, де індивід бачить на «власні очі»	Перспектива, де індивід спостерігає за собою «зі сторони»	Автори назв
Дитячий сирий спогад	Покриваюча спогада	Зігмунд Фройд [9]
Поле — Field	Спостерігач — Observer	Д. Нігро, У. Нейссер [20]
Перспектива «Я»	Перспектива «Спостерігач»	Гриндер Д., Дело-зье Д. [8: 14]
Мінімальне селф	Нарративне Селф	Gallagher [15]
Прото-селф (Proto self)	Центр-селф (Core Self)	Damasio [15]
Пререфлексивне селф (Pre-reflective self)	Рефлексивне селф (Reflective self)	Esslen и др. [15]
Селф — занурене (Self-Immerced)	Селф – дистанційоване (Self-Distanced)	Kross и др. [16]

Michaela Esslen та інші підкреслюють відмінності у функціях перспективи F та перспективи O, визначаючи перспективу F як пре-рефлексивну, та перспективу O, як оцінку селф себе з боку і рефлексивно [15]. Функцією перспективи F вважається відображення об'єктів і інших людей і може бути ще названа пре-рефлексивною. Функція перспективи O вважається оцінкою селф себе збоку і може бути ще названа рефлексивною.

«Суб'єктивна позиція з першої перспективи вважається потрібною, щоб взаємодіяти та відображати об'єкти або інших людей. Цей аспект свідомості вважається пререфлексивним і є базисом, на підставі якого з'являється будь-який тип самоусвідомлення. На протигагу багато досліджень про уяву, які оцінюють характерні риси прикметників, фокусуються на селф як на об'єкті, іншими словами, як на селф, оцінюючим себе з третьої перспективи» [15, с. 437]. Пререфлексивна позиція за Gallagher ще носить назву «мінімальне селф» (minimal

self) [15] — переживання себе як суб'єкта досвіду «тут та зараз», що не розтягнуто у часі, та вербальне вираження використовує персональний займенник: «Я» (I), який не включає рефлексію свідомості. А рефлексивне селф — наративне селф — включає позицію спостерігача, що вербально виражається займенником «мене» (me) [15].

Пререфлексивне селф і рефлексивне селф контролюються окремими нейронними мережами: при функціонуванні пререфлексивного селф (перспектива F) виявляється залученою вентральна префронтальна кора (Ventral MPFC), в той час як при функціонуванні рефлексивного селф (перспектива O) працює дорсолатеральна Префронтальна Кора (DMPFC) [15]. Вентральна префронтальна кора залучена в емоційні й афективні процеси, в той час як дорсолатеральна префронтальна кора залучена в комплексні когнітивні операції (Drevets and Raichle, Kringelbach and Rolls) [15].

Нейроанатомічні дослідження вентральної префронтальної кори продемонстрували її зв'язок з мигдалеподібним тілом і базальними гангліями, які відповідають за емоції та мотивацію. Дорсолатеральна кора не має такого сильного зв'язку з цими областями і згідно з Ochsner et al. [15] допомагає перерахувати інформацію в символічній, беземоційній (emotion-free form) формі.

Це узгоджується з інтерпретацією функцій перспективи F та перспективи O за В. Нурковою, яка підкреслює, що перспективи дозволяють індивіду створити спостереження, інтерпретацію й оцінку себе як об'єкта, що дозволяє одночасно мати і суб'єктивну оцінку (перспектива F) і об'єктивну (перспектива O). Функція перспективи O може бути описана як можливі труднощі з верифікацією автобіографічного матеріалу і необхідність його інтерпретації (спогади F / O перспективи — миготливі спогади (blinking memories)) [7]. Символічна, беземоційна форма являє собою модель події. Модель структурно відображає характеристики об'єкта (властивості, взаємозв'язки, структурні і функціональні параметри) істотні для будь-якого дослідження. Модель являє собою спрощений варіант об'єкта і створюється в будь-якій сфері для точного ро-

зуміння функціонування об'єкта для досягнення ним будь-якої цілі [4]. Функція спрощення події та подання її в символічній формі дозволяє допомогти індивіду точніше розуміти схему подій в спогаді. Відсутність емоцій дозволяє точніше оцінити те, що відбувається. Це пояснює той факт, що в основному саме негативні події в дослідженнях виявляються структурно змінні до перспективи Спостерігача — індивід структурує складну подію.

У таблиці 2 наведені відмінності спогаду перспективи F та перспективи O.

Таблиця 2

Особливості та відмінності спогад перспективи F та спогад перспективи O

	Спогади перспективи F	Спогади перспективи O
1	Можлива первинність	Можлива вторинність
2	Бачить на «власні очі»	Бачить себе «зі сторони»
3	Усвідомлення світу з будь-якої перспективи	Усвідомлення будь-якої перспективи світу
4	Селф як суб'єкт	Селф як об'єкт
5	Більш деталізовано	Більш спрощено
6	Відсутність точки спостереження (Vantage Point)	Наявність точки спостереження (Vantage Point)
7	Негайний досвід	Безперервний досвід
8	Час «тут та зараз»	Часовий континуум — минуле, тепер — майбутнє
9	Переживання емоцій події	Емоційна регуляція
10	Висока емоційність	Низка емоційність
11	Підвищення негативного збудження	Зниження негативного збудження
12	Слабке переживання особистих змін	Посилене переживання особистих змін
13	Я (I)	Мене (Me)
14	Фокус «що?»	Фокус «чому?»
15	Румінативна обробка (ruminative processing)	Рефлексивна обробка (Reflective processing)
16	Автоматичне вмикання захистів	Вмикання абстрактного аналізу
17	Вентральна префронтальна кора (Ventral MPFC)	Дорсолатеральна префронтальна кора (Dorsal MPFC)

При цьому пункти 1–6 — описують різницю в структурі спогадів щодо перспектив, пункти 7 і 8 — зміни часу у зв'язку з перспективами, пункти 9–12 — зміну емоційності спогадів щодо перспектив, пункти 13 і 14 — лінгвістичні зміни у перспективах, 15 і 16 — способи обробки інформації при різних перспективах і пункт 17 — області активації мозку при різних перспективах.

У спогадах перспективи F та перспективи O була продемонстрована Vantage Point — зручна точка спостереження (vantage — зручна позиція (англ.) [17; 18; 19; 21]. Для стислості назвем її точка спостереження.

Vantage Point — точка спостереження концептуалізується як когнітивна стратегія, яка використовується під час спогадів епізодичних спогадів (Robinson and Swanson, Mc Isaac and Eich) [21].

Точка спостереження у спогадах може перебувати в межах самого тіла людини або переміщатися в позицію спостереження (Robinson and Swanson) [21]. У виборі точки спостереження беруть участь декілька факторів: час події — частіше перспектива O знаходиться у подіях, віддалених до більш далекого минулого [20; 21]; самосвідомий вибір індивідами їх соціальних взаємодій, уникання загроз особистості (наприклад, публічні презентації) [20; 21]. Перспектива F використовується у спогадах високої значущої афективної залученості, гнів або жах [21].

Існує можливість конструювати точку спостереження з перспективи O з різних місць всередині спогадів [17]. При цьому деякі локації точки спостереження у спогадах використовують частіше, ніж інші: перед — частіше, ніж позаду, поруч — частіше, ніж далі, дуже рідко використовується локація нижче рівня очей. Локація, з якою конструюється перспектива O, залежить від подій у відповідній манері. Просторові характеристики точки спостереження 3-ї перспективи у спогаді (Four Spatial Dimensions) [21]: 1) Дистанція; 2) Розташування попереду або позаду себе або у площині тіла, що проходить справа від людини; 3) Висота; 4) Розташування зліва або справа від індивіду або з площини тіла, що проходить прямо перед тілом

людини у спогаді. Перспектива О може бути трактована ще як мультирозмірний простір іншого буття (multidimensional space of another being), що може також сприйматися як спостереження очима іншої людини [11].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Історія розвитку напрямку, аналіз теоретичних підходів і зв'язків з ними емпіричних результатів демонструє нам можливу наявність механізму, частиною якого є перспектива спостерігача. Розвиток свідомого використання перспективи Спостерігача індивідом дозволить створити свідому систему саморегуляції й ефективного прийняття рішення. Необхідно подальше вивчення феномена перспективи Спостерігача спогадів автобіографічної пам'яті та її зв'язку з іншими психологічними процесами регуляції стану людини: резильєнтності, адаптивності, саморегуляції, самосвідомості.

Список використаних джерел

1. Болотова О. М. Специфіка технологій НЛП в роботі з негативними и травматичними спогадами (робота з вимушеними переселенцями, військовими та учасниками антитерористичної операції (первинна травма), співробітниками допоміжних професій і волонтерами (вторинна травма) / О. М. Болотова // Психичне здоров'я особистості у кризовому суспільстві: збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 жовтня 2017 року) / упор. Н. М. Бамбурак. — Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. — С. 39–45.
2. Болотова О. М. Використання психоедукації і технік нейролінгвістичного програмування в роботі з вторинним травматичним стрессом / О. М. Болотова // Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. — Х.: НУНЦЗУ, 2017 — С. 32–35.
3. Bolotova O. N. The Three Level Education and First Psychological Aid in the organization of crisis situation assistance / O. N. Bolotova // Science Review — 2018. — Vol.6. — P. 24–26.
4. Математика и кибернетика в экономике: словарь-справочник / под ред. акад. Федоренко Н. П. — М.: Экономика, 1975. — 700 с.
5. Найссер У. Познание и реальность / У. Найссер. — М.: Прогресс, 1981. — 232 с.
6. Нуркова В. В. Память // Общая психология: в 7 т./ под редакцией Б. С. Брагуся. — М.: Академия, 2006. — Т. 3. — 352 с.
7. Нуркова В. В. Культурно-исторический подход к автобиографической памяти: автореф. дис. ... доктора психологических наук: спец. 19.00.01 —

- Общая психология, психология личности, история психологии — Режим доступа: <http://www.psy.msu.ru/science/autoref/doc/nurkova.pdf>
8. О'Коннор Д. Введение в нейролингвистическое программирование / Д. О'Коннор, Д. Сеймур. — Челябинск: Версия, 1997. — 287 с.
 9. Фрейд З. Покрывающее воспоминание. — Режим доступа : russianimago.com/download.php?filename=images/magazin-books//2001/02.doc
 10. Berntsen D., Rubin D. C. Emotion and vantage point in autobiographical memory // *Cognition and Emotion*. — 2006. — Vol. 20, № 8. — P. 1193–1215.
 11. Chisholm J. D., Chapman C. S., Amm M., Bischof W. F., Smilek D. A Cognitive Ethology Study of First- and Third-Person Perspectives // *PLoS*. — 2014. — ONE 9(3):e92696. doi:10.1371/journal.pone.009269
 12. Conway M. A., Pleydell-Pearce C. W. The construction of autobiographical memories in the self — memory system // *Psychological Review*. — 2000. — Vol. 107, № 2. — P. 261–288.
 13. Conway M. A., Williams H. L. *Autobiographical Memory*. — Leeds, UK: University of Leeds, 2008 — P. 893–909.
 14. Dilts R. B., DeLosier J. A. *Encyclopedia of Systemic Neuro-Linguistic Programming and NLP New Coding*. — NLP University Press, 2000. — Режим доступа: <http://nlpuniversitypress.com/html2/Mi-My27.html>
 15. Esslen M., Metzler S., Pascual-Marqui R., Jancke L. Pre-reflective and reflective self-reference: A spatiotemporal EEG analysis // *Neuro Image*. — 2008. Vol. 42. — P. 437–449.
 16. Kross E., Ayduk O., Mischel W. When Asking "Why" Does Not Hurt. Distinguishing Rumination From Reflective Processing of Negative Emotions // *Psychological Science*. — 2005. — Vol. 16, № 9. — P. 709–715.
 17. Libby L. K., & Eibach, R. P. Looking back in time: Self-concept change affects visual perspective in autobiographical memory // *Journal of Personality and Social Psychology* — 2002. — Vol. 82. — P. 167–179.
 18. Libby L. K., Eibach R. P., Gilovich T. Here's Looking at Me: The Effect of Memory Perspective on Assessments of Personal Change // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 2005. — Vol. 88, № 1. — P. 50–62.
 19. McIsaac H. K., Eich, E. Vantage point in episodic memory // *Psychonomic Bulletin and Review*. — 2002. — Vol. 9. — P. 146–150.
 20. Nigro G., Neisser U. Point of view in personal memories // *Cognitive Psychology* — 1983. — Vol. 15. — P. 467–482.
 21. Rice H. J., Rubin D. C. Remembering from any angle : The flexibility of visual perspective during retrieval // *Consciousness and Cognition*. — 2011. — Vol. 20. — P. 568–577.

REFERENCES

1. Bolotova O. M. (2017) Spetsifika techlogiy NLP v roboti z negatuvnumu ta travmatuchnumu spogadamu(robota z vymushenymy pereselentzyamy, viyskovumy ta uchastnukamy ATO (pervunna travma), spivrobitnukamu dopomizhnuh profesiy(vtorunna travma) [NLP Technologies specifics in work with negative

- and traumatic memories (the work with IDP, ATO combatants, military(primary trauma), responders(secondary trauma)] 39–45, Lviv [in Ukrainian]
2. Bolotova O. M. (2017) Vukorustannya psuchoedukatzii ta technik neuro-lingvustuchnogo programuvannya v roboti z vturunnum travmatuchnum stresom [Psychoeducation and NLP techniques applying in the work with secondary traumatic stress] 32–35, Kharkiv [in Ukrainian]
 3. Bolotova O. N. (2018)The ThreeLevel Education and First Psychological Aid in the organization of crisis situation assistance./O. N. Bolotova//Science Review Vol.6. — p.24–26
 4. Matematika I kibernetika v ekonomike (1975) [Mathematics and Cybernetics in Economics] Moscow [in Russian]
 5. Neisser U. (1981)Poznanie I realnoct' [Cognition and reality] Moscow [in Russian]
 6. Nurkova V. V. (2006) Pamyat' [Memory] Moscow [in Russian]
 7. Nurkova V. V. (2009) Kulturno-istoricheskii podhod k avtobiographicheskoy pamyati [Cultural and historical approach to autobiographical memory] Moscow [in Russian]
 8. O'Connor J., Seymour J.(1997) Vvedenie v Neuro-lingvisticheskoe programirovanie [Introducing NLP] Chelyabinsk [in Russian]
 9. Freud Z. Pokryvayuschee vospominanie [Screen memories] [in Russian]
 10. Berntsen D., Rubin D. C. Emotion and vantage point in autobiographical memory//Cognition and Emotion — 2006. Vol.20. — № 8. — P. 1193–1215
 11. Chisholm JD, Chapman CS, Amm M, Bischof WF, Smilek D, et al. (2014) A Cognitive Ethology Study of First- and Third-Person Perspectives. PLoS ONE 9(3): e92696. doi:10.1371/journal.pone.0092696
 12. Conway MA and Pleydell-Pearce CW (2000) The construction of autobiographical memories in the self memory system. Psychological Review,107: 261–288.
 13. Conway M. A., Williams H. L. Autobiographical Memory. University of Leeds, Leeds, UK — 2008
 14. Dilts R. B., DeLosier J. A.(2000)Encyclopedia of Systemic Neuro-Linguistic Programming and NLP New Coding. — NLP University Press
 15. Esslen M., Metzler S., Pascual-Marqui R., Jancke L. Pre-reflective and reflective self-reference: A spatiotemporal EEG analysis//NeuroImage — 2008. Vol.42. — P. 437–449
 16. Kross E., Ayduk O., Mischel W. When Asking "Why" Does Not Hurt. Distinguishing Rumination From Reflective Processing of Negative Emotion // Psychological Science — 2005.Vol.16. — № 9. — P. 709–715
 17. Libby, L. K., & Eibach, R. P. (2002). Looking back in time: Self-concept change affects visual perspective in autobiographical memory. Journal of Personality and Social Psychology, 82, 167–179.
 18. Libby L. K., Eibach R. P., Gilovich T. Here's Looking at Me: The Effect of Memory Perspective on Assessments of Personal Change // Journal of Personality and Social Psychology — 2005.Vol.88. — № 1. — P. 50–62
 19. McIsaac, H. K., & Eich, E. (2002). Vantage point in episodic memory. Psychological Bulletin and Review, 9, 146–150.

20. Nigro, G., & Neisser, U. (1983). Point of view in personal memories. *Cognitive Psychology*, 15, 467– 482.
21. Rice H. J.,Rubin D. C. Remembering from any angle : The flexibility of visual perspective during retrieval//*Consciousness and Cognition* — 2011.Vol.20 — P. 568–577

Болотова О. Н.

аспирантка кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета им.И. И. Мечникова

ВИДЫ ПЕРСПЕКТИВ ВОСПОМИНАНИЙ В АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

В статье рассмотрены современные психологические исследования видов перспектив в структуре воспоминания автобиографической памяти, раздела долговременной памяти. В автобиографической памяти индивида содержится весь личностно пережитый опыт, закодированный в виде воспоминаний. В структуре воспоминаний автобиографической памяти выделяются два вида перспектив восприятия происходящих событий: перспектива Поле (Field) и перспектива Наблюдатель (Observer). Описаны специфические особенности каждой из позиций восприятия, их влияние на переживание личного опыта индивидом и формирование последующих жизненных стратегий. Представлены возможности применения особенностей перспектив в психокоррекционной работе с последствиями травмирующих событий.

Ключевые слова: автобиографическая память (АП), перспектива воспоминания, перспектива Поля (Field), перспектива Наблюдателя (Observer).

Bolotova O.

PhD student of the department of the Differential and Special
Psychology, Odessa National University named after I. I. Mechnikov

TYPES OF MEMORIAL PERSPECTIVES IN AUTOBIOGRAPHICAL MEMORY

The aim of the present article was to show the results of theoretical analysis of modern studies about two types of perspective in autobiographical personal memories. Autobiographical Memory of a person

contains all memories about events having lived through by oneself personally. Exactly these memories become decisive and supportive for identification of a person, personal goals and strategies for their achievement, self-esteem management, emotional control and personal life-path development. The structure of the memory itself plays significant role in the above mentioned strategies, where two perspectives of a memory perception are stood out: Field perspective and Observer perspective. In memories with Field perspective a person sees the memory of event by one's own eyes and lives through those emotions having felt in the moment of event directly while in the memories with Observer perspective a person has possibility to watch oneself from an external vantage point «from the outside». Depending on the use of the perspective type different characteristics of the memory are available to a person and different perspectives allow to apply a memory for different cognitive goals and not only, moreover the studies demonstrate different activities in brain areas, depending on the use of perspective type. One of the most important distinction feature of perspectives these are real (Field perspective) and reduced (Observer perspective) emotional re-experiencing in the event. The memory with Observer perspective gives to a person significant preferences in analysis of the situation due to the emotional reducing. This gives possibility to use Observer perspective in the correction of negative and traumatic memories. The article emphasizes for further investigation of the autobiographical memory perspectives and their potential important role in the correction of negative and traumatic events consequences.

Key words: autobiographical memory, perspective of a memory, Field perspective, Observer perspective

Стаття надійшла до редакції 10.04.2019

УДК 159.9378.3:159.923.31:616.61:611.9

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185826](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185826)

Бондаревич С. М.

кандидат психологических наук, доцент кафедры практической психологии Учебно-научного морского гуманитарного института Одесского национального морского университета

e-mail: mayslava_59@i.ua

ORCID: 0000-0002-7350-2947

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ РАННЕЙ ДИАГНОСТИКИ, ПРОГНОЗИРОВАНИЯ, КОРРЕКЦИИ И ПРОФИЛАКТИКИ ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ НАРУШЕНИЙ

В статье представлен анализ темпераментальные и темпоральные характеристик острого проявления психосоматических расстройств.

Выявлено наличие существования четкой дифференциации времени проявления нарушения, его течения и формирования в зависимости от индивидуально-типологических особенностей субъекта.

Система управления здоровьем должна включать совокупность элементов различной природы, предназначенных для стабилизации функциональных параметров организма при различных стрессовых ситуациях с формированием и развитием адаптивных путей стабилизации психосоматических состояний.

Конечной целью применения теории управления здоровьем является согласованность средств коррекционного воздействия и состояния человека, оптимизация алгоритма восстановления параметров до физиологической нормы и организация эффективного функционирования системы управления коррекционного воздействия. Поэтому, данное исследование требует своих дальнейших разработок.

Ключевые слова: темпераментальные и темпоральные характеристики; катастрофа системы управления здоровьем; функциональные параметры системы; интегральный параметр.

Постановка проблемы. Здоровье человека, его сохранение, прогнозирование и профилактика различных заболеваний волновали человека всегда.

Однако недостаточно просто сохранить свое здоровье, быть активным, трудоспособным в течение длительного времени. Возникает необходимость гарантированно безопасного состояния своего здоровья.

Это означает, что суть рассматриваемой проблемы заключается в запросе практики — необходимости разработки теории управления здоровьем. Это позволяет выделить ряд управляемых параметров состояния здоровья — болезни (планирование системы), выделить отклонения от нормы (анализ и синтез системы) и благодаря проведению корректирующего воздействия на систему организма (управление системой) в заданное состояние добиться желаемого результата (управляемая система), таким образом можно управлять системой (система управления) или здоровьем с учетом температурных и темпоральных особенностей человеческого организма.

Актуальность проблемы заключается в необходимости практики разработки ранней диагностики психосоматических нарушений, позволяющих в дальнейшем разработать оптимальные подходы к прогнозированию и, следовательно, коррекции и профилактике различных психосоматических расстройств с учетом индивидуально-психологических и временных особенностей субъекта.

Анализ состояния проблемы по литературным источникам.

Анализ литературных источников показывает, что на сегодня такие понятия как норма — патология и/или здоровье — болезнь не имеют своих четких, однозначных формулировок [1–2; 4, с. 36–47].

Как считают ученые, организм человека представляет нелинейную систему, обладающую свойствами самоорганизации и, следовательно, к нему необходимо подходить с точки зрения понимания законов нелинейности, самоорганизации, самоуправления [3; 8, с. 77–79; 15].

По определению [8, с. 77–79], организм/среда/система выступает как нелинейный природный сверхсложный синергетический объект/среда/система, обладающий двойственностью своего проявления — живого и неживого (идеального-духовно-

го), множественностью проявления своих функций — живого, неживого, виртуального.

Как считают [2; 5; 7; 9; 10; 13; 14], именно теория систем рассматривает управляемую систему не автономно, а в ее взаимосвязи с окружающей средой и исследует методы адаптации системы к изменяющимся внешним условиям.

Развитием теории систем является метод анализа ситуаций, изучающий в первую очередь те факторы внешнего воздействия, которые влияют на эффективность работы системы. [5–7; 10–13]. Как считают [5; 6; 13–14], любая система, развиваясь, проходит этапы перестройки, резкого изменения, во время которых происходит перегруппировка сил, переустройство равновесия. Любая деятельность требует предвидения, планирования целей, их изменения при нестабильности внешней среды [7; 14].

По мнению [9], теория катастроф является одной из частей более общей математической теории — качественной теории сложных нелинейных систем. Катастрофами называются скачкообразные изменения, возникающие в виде внезапного и быстрого ответа системы на плавное изменение внешних условий, рывок, способный изменить всю жизнь. Схема применения теории катастроф описывается при помощи некоторого числа управляющих и внутренних параметров. Их точное знание, как считает [9], определяет и точность «предсказания».

Автором [11; 12] дано определение катастрофы управления как катастрофы системы управления процессом, когда управляющего воздействия недостаточно для приведения параметров состояния в заданные пределы. Однако авторами недостаточно отражены временные особенности развития самой системы как живого организма.

Как считает автор [14], любая система, развиваясь, проходит этапы перестройки, во время которых происходит перегруппировка сил, переустройство равновесия. Данные этапы характеризуются временным преобладанием одной из сил, что приводит к хаосу, разрушающему предыдущие структуры; а затем происходит гармонизация, равновесие восстанавливается, но уже в новом, качественно ином состоянии [14].

По данным Ананьева Б. Г., Артыкова Т. А., Молчанова Ю. Б., Войтенко В. А., Павлова И. П., Фресса П., Лисенковой В. П. и др., природа времени, к которой относят условные реакции на время, относящиеся к первой сигнальной системе, сохраняют свое значение в жизни человека и соответствуют определенным биологическим образованиям. Эти биологические образования или основа объясняют индивидуальные различия между людьми [1–4; 15; 16].

Однако сама проблема развертки во времени заболеваемости, и, следовательно, вопросы прогнозирования и профилактики авторами не рассматривается.

Б. И. Цуканов (1989, 2000) определил, что каждый отдельный индивид имеет свою собственную, врожденную, постоянную единицу времени и является одним из объективных показателей динамических свойств психики — темперамента. Им были выделены четыре типа темперамента, получившие название «*т-типы*», а также выделен пятый, средний тип темперамента — равновесный [15].

На основании анализа группы сердечно-сосудистых заболеваний автор показал, что каждый тип темперамента предрасположен болеть своими соматическими заболеваниями на основании «*locus minoris resistentiae*», а временные особенности их проявления зависят от собственного биологического времени индивида [15].

Однако темпераментальные и темпоральные характеристики группы психосоматических расстройств урологического профиля автором не рассмотрены.

Цель исследования — на основе анализа индивидуально-психологических и временных особенностей субъектов разработать подходы ранней диагностики, прогнозирования, коррекции и профилактики психосоматических нарушений.

Методы исследования: субъективные и объективные методы исследования психофизиологических параметров: клинические и функциональные исследования, осмотр, опрос, беседа, интервью; методика определения свойств темперамента (тест Айзенка Г.); методика хронометрирования методом воспроизведения коротких интервалов времени (Цуканов Б. И., 2000).

Результаты исследования. Исследовательская работа проводилась на базе Городской консультативной хозрасчетной поликлиники города Одессы.

Под нашим наблюдением находились 387 человек.

Подробный структурный анализ возрастных параметров представлен такими показателями: от 22(-2) до 35 лет — 194 человека (50 %); от 36 до 50 лет — 108 человек (28 %); от 51 года и старше — 85 человек (22 %) (табл. 1).

Таблица 1

Распределение исследуемых групп по возрасту

Исследуемые показатели (возраст — лет)	Количественные показатели (n и %)	
	n	%
22(-2) — 35	194	50,0
36–50	108	28,0
51 и старше	85	22,0
всего	387	100,0

Разделение субъектов по гендерному признаку представлено следующим образом: мужчины составили — 303 человека (78,3 %); женщины — 84 человека (21,7 %).

Проведенный анализ параметров экстраверсия — интроверсия и нейротизм — стабильность, выявил группу индивидов с показателями экстраверсия — интроверсия в пределах 12 ± 2 и нейротизм — стабильность 12 ± 2 в количестве 251 (64,9 %) человек, которая была отнесена нами к равносному типу темперамента. Следовательно, среди исследуемых лиц преобладают лица именно равновесного типа темперамента.

Также установлено, что существует количественное преобладание индивидов с интровертированно направленным типом темперамента над экстравертированным.

В результате изучения темпераментальных особенностей было выявлено, что временные параметры колеблются в определенных пределах собственной единицы времени, равной от 0,86 до 0,94 сек.

Это означает, что по результатам хронометрирования и выделения собственной единицы времени наибольшая группа лиц

принадлежит к равновесному типу темперамента с показателями собственной единицы времени, равной 0,9 сек.

Структурный анализ временных параметров позволил определить, что параметры собственной единицы времени в пределах — 0,9 сек были выявлены у 251 человека, и составляют 64,9 %, эти индивиды составили группу лиц с равновесным типом темперамента; субъекты с показателями, равными от 0,91 до 0,94 сек, что было выявлено у 54 человек (14,0 %), составили группу лиц с меланхолидной направленностью темперамента; субъекты с показателями собственной единицы времени, равными от 0,86 до 0,89 сек, что было выявлено у 34 человек (8,9 %), составили группу лиц с сангвиноидной направленностью темперамента; субъекты с показателями от 0,7 до 0,79 сек, что было выявлено у 20 человек (5,1 %), составили группу лиц с холероидной направленностью темперамента; индивиды с показателями собственной единицы времени равной — 1,1 сек, что выявлено у 28 человек (7,1 %), отнесены к субъектам с флегматоидной направленностью темперамента (табл. 2).

Таблица 2

Анализ данных темпераментальных особенностей субъектов на основании их индивидуально-типологической направленности

Индивидуально-типологические характеристики (соотношение экстра- и интровертности; нейротизма — стабильности)	Количество обследованных субъектов (n и %) отнесенных к соответствующей темпераментальной направленности	
	n	%
Холероиды (экстравертная направленность)	20	5,1
Сангвиноиды (экстравертная направленность)	34	8,9
Равновесный тип	251	64,9
Меланхолиды (интровертная направленность)	54	14,0
Флегматоиды (интровертная направленность)	28	7,1
Всего	387	100,0

Сравнительный анализ темпераментальных характеристик и результатов хронометрирования показал, что полученные данные собственной единицы времени — темпоральная характеристика совпадают с данными по параметрам экстраверсия-интроверсия и нейротизм — стабильность.

Сравнительный анализ данных анамнеза, течения и начала развития психосоматических нарушений (первые симптомы ухудшения психологического и/или физического состояния) выявил, что первые признаки начинают проявляться строго в определенном возрасте, с отклонением в $\pm 2-4$ месяца от даты рождения, и которые могут представлять временные «зоны риска» развития психосоматического расстройства.

В ходе исследования проанализированы расчетные данные возрастных циклов (С-периодов), изучен анамнез болезни (острый, хронический процесс), выраженность клинической симптоматики (локальность, очаговость), характер проявления, формирования и развития психосоматических нарушений.

Данные, полученные в ходе исследования, соответствуют данным, полученным другими авторами (Б. И. Цуканов, 2000; П. И. Сидоров, 2006), временного развития различных психосоматических заболеваний (в кардиологии, в гастроэнтерологии — язвенная болезнь, эндокринологии — сахарный диабет).

Для решения задач, поставленных в процессе исследования, мы трансформировали понятия «собственная единица времени», «фактор» и «время». Понятие «фактор времени» трансформировано нами в понимании его как собственного, субъективного кванта психосоматических переживаний количества и интенсивности происходящих событий (СПСК), влекущих за собой изменения во внутренней и внешней среде организма субъекта. СПСК субъекта мы определяем как собственный, психосоматический, лично значимый, субъективный квант восприятия времени субъектом.

Структурный анализ статистических возрастов исследуемых лиц и времени острого проявления соматического нарушения показал, что максимальный возрастной период проявления

нарушений приходится строго на определенные, узловые точки — точки бифуркации. Время между данными точками образует С-период, С-периодичность для субъектов с равновесным типом темперамента соответствует — 7,65 года.

Длительность С-периода напрямую зависит как от собственной (биологической) единицы времени, так и собственного психосоматического, лично значимого, субъективного кванта восприятия времени субъектом (СПСК субъекта). Данные С-периодизации представлены в таблице 3.

Таблица 3

Распределение исследуемой группы субъектов по возрасту, полу и С-периодам

Возраст	С-период	Пол		Всего n (%)
		Муж. n (%)	Жен. n (%)	
22–30	2¼С–3¼С	110 (28,4 %)	31 (8 %)	141 (36,4 %)
31–40	4С–5¼С	71 (18,3 %)	11 (3 %)	82 (21,2 %)
41–50	5½С–6½С	63 (16,3 %)	23 (6 %)	86 (22,2 %)
51–65	6¾С–8½С	59 (15,3 %)	19 (5 %)	78 (20,2 %)
Итого		303 (78,3 %)	84 (22 %)	387 (100 %)

На основе проведенного исследования нами была разработана модель большого биологического цикла «С», отражающая возрастные периоды острого проявления психосоматических нарушений (рис. 1).

Представленная модель позволяет схематически отразить временные периоды развития психосоматических нарушений с учетом суммирования малых временных промежутков — от СПСК субъекта до большого биологического цикла и обратно, т.е. представить, как происходит их формирование.

В результате проведенного исследования был разработан диагностический алгоритм по определению времени развития психосоматического расстройства на основе индивидуально-типологических особенностей индивида — С-метрика заболевания, которая позволяет рассчитать время его вероятного острого проявления — «зону риска», рассчитать точки фазовой сингулярности, а также выявить характер, структуру и последующее формирование самого нарушения во времени.

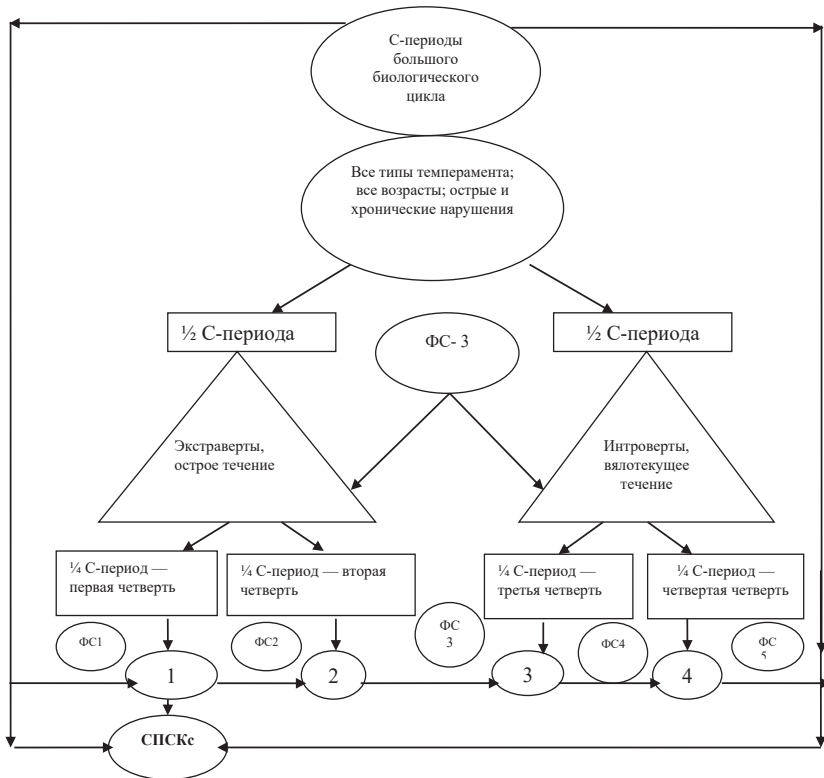

Рис. 1. Модель С-периодизации временного проявления психосоматических нарушений

Примечание: С-период — время острого проявления психосоматических нарушений; ФС — точки фазовой сингулярности — бифуркации; собственный психосоматический квант субъекта — СПСК субъекта.

«Зоны риска» были представлены следующим: для экстравертированно направленных субъектов — это — 28,6 года ($\pm 2-4$ месяца от даты дня рождения); 42,9 ($\pm 2-4$ мес.) года; 59,2 ($\pm 2-4$ мес.) года; для интровертированно направленных индивидов — это -32,6 ($\pm 2-4$ мес.) года; 48,9 ($\pm 2-4$ мес.) года; 63,2 ($\pm 2-4$ мес.) года.

Сравнительный анализ расчетных возрастных анамнестических данных и данных возраста, в котором проявилось заболевание, был представлен: первый период соответствует возрасту — от 22 до 30 лет (4С-период) — 31,41 %; второй период — от 38 до 45 лет (6С-период) — 14,31 %; третий период — от 54 до 60 лет (8С-период) — 11,32 % (табл. 4).

Анализ полученных возрастных «С-периодов» — времени острого проявления соматических органико-функциональных изменений среди исследуемой группы лиц и их возрастом представлен в таблице 4.

Таблица 4

Данные возрастной С-периодизации исследуемых субъектов

С-периоды	Количество (%) субъектов, отнесенных к определенному С-периоду, возраст обследованных					
	22-30	31-37	38-45	46-53	54-59	60-65
4С	31,41					
5С		13,67				
6С			14,31			
7С				9,18		
8С					11,32	
9С						6,41

Следовательно, длительность С-периода зависит от собственного, субъективного, психосоматического кванта восприятия времени субъектом (СПСК субъекта).

Из анамнеза заболевания следовало, что наблюдаемое ухудшение психического или физического самочувствия отмечалось каждые 42-е сутки, что проявлялось кратковременным ухудшением психического или физического здоровья и могло включать как обострение основного расстройства (урологического профиля), так и сопутствующих ему заболеваний.

Изучение связей между психическими процессами, как функциями нервной системы и состояниями организма, имеет решающее значение. Само по себе различие психосоматических и соматопсихических процессов, по мнению ученых, в известной мере является искусственным. Оба эти процесса происходят во взаимной связи, очень часто в форме обратной связи.

Основной причиной развития психосоматических расстройств является сбой в работе организма вследствие сильного короткого или длительного недостаточно сильного воздействия стресс-факторов, своевременное обнаружение которых позволяет привести организм человека в норму до формирования физиологических необратимых изменений.

Разработанная Анохиным П. К. теория функциональных систем на основании работ Павлова И. П. о первой и второй сигнальных системах позволяет рассматривать деятельность организма в целом, при этом отрицательные обратные связи обеспечивают устойчивость состояния различных систем и создают у них стремление к сохранению гомеостаза.

Системный подход позволяет четко выделить объект и предмет исследования и определить средства и способы для управления процессом коррекционного воздействия за счет организации прямых, обратных и локальных связей между элементами. Система управления включает совокупность элементов различной природы, предназначенных для стабилизации функциональных параметров при различных стрессовых ситуациях и развития адаптивных путей стабилизации психосоматических состояний.

С целью достижения состояния гарантированного адекватного воздействия на состояние нами предлагается рассматривать две системы управления: системой соматики и системой психики.

Учитывая назначение этих систем, введем следующие определения. Системой управления соматикой (физиологическими параметрами) называется совокупность элементов различной природы, предназначенных для поддержания заданного значения параметров или изменения их по комфортным физиологическим показателям. Системой управления психикой (психическими параметрами) называется совокупность элементов различной природы, предназначенных для стабилизации функциональных параметров при различных стрессовых ситуациях и развития адаптивных путей стабилизации психосоматических состояний. Объект управления — это элемент системы, который реализует поставленную цель.

В реальных системах, когда происходит разрыв обратной связи, возникает нарушение ее работы — заболевание или катастрофа системы управления здоровьем. Под термином катастрофы системы управления здоровьем нами подразумевается такое состояние системы, при котором психологического и медикаментозного воздействия недостаточно для приведения функциональных параметров состояния человека в физиологическую норму.

Структурная схема системы управления организмом по отклонению его функциональных параметров от заданных представлена на рис. 2.

Алгоритм работы системы управления здоровьем (рис. 2) следующий. На элемент системы «4» влияют внешние воздействия, которые изменяют его состояние. Задача системы регулирования заключается в том, чтобы выдержать заданное значение интегрального параметра $\Pi_{\text{зад}}, \dots, \Pi_{\text{зад}1}, \dots, \Pi_{\text{зад}n}$. Задатчик «1», по значениям нормативной величины физиологического параметра, вырабатывает значение $\Pi_{\text{зад}}$, которое поступает на устройство сравнения. Сюда же по каналам связи от устройства анализатора параметров «5» поступает значение текущего $\Pi_{\text{тек}}$ и на выходе сигнал рассогласования $\pm \Delta \Pi$ подается в информационно-управляющее устройство «2», которое вырабатывает алгоритм лечения, для приведения пациента в физиологически комфортное состояние. Элемент «3» дает команду на использование психологического и медикаментозного воздействия (средство коррекции) для приведения в заданное состояние.

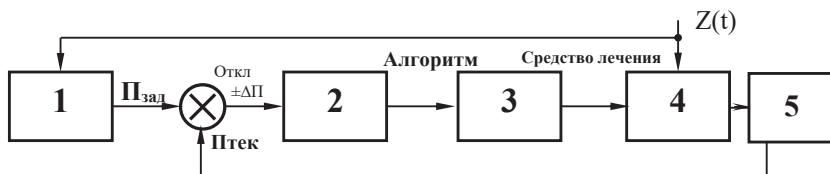

Рис. 2. Схема существующей системы регулирования здоровья

Обозначения: 1. — задатчик нормативных значений интегральных параметров, 2. — информационно-управляющее устройство, 3 — корректирующее средство управления воздействием, 4 — объект управления, 5 — устройство оценки параметров состояния.

Система управления здоровьем состоит из n -подсистем, каждая из которых регулирует состояние соответствующего органа. Однако каждый из элементов требует разработки соответствующего алгоритма и функциональной схемы его работы. Структурная схема системы управления здоровьем представлена на рис. 3.

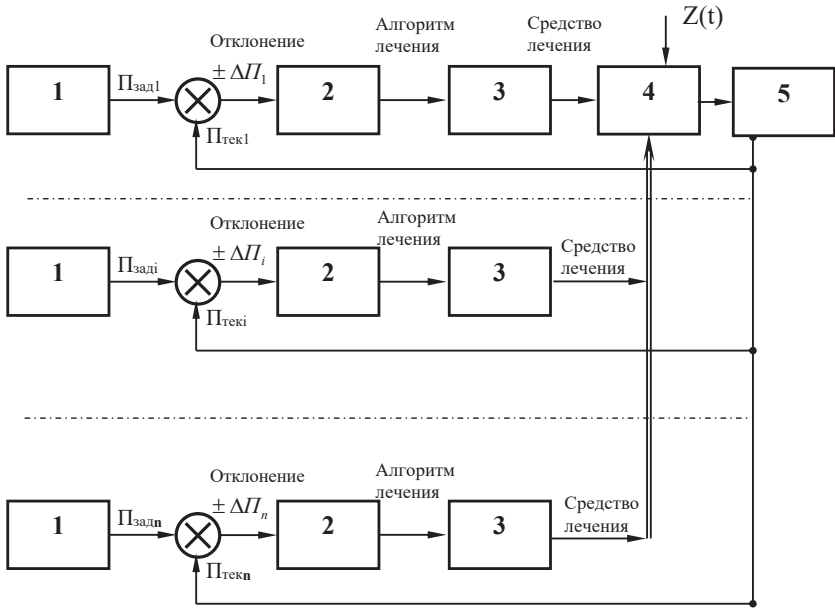

Рис. 3. Структурная схема системы управления здоровьем

Обозначения: 1. Задатчик нормативного значения интегрального параметра состояния ($P_{зад1}, \dots, P_{задi}, \dots, P_{задn}$); 2. Информационно-управляющее устройство принятия решения; 3. Медикаментозное средство управления лечением; 4. Объект управления (параметры состояния человека); 5. Устройство оценки параметров состояния; ⊗ — Устройство сравнения.

Оптимизация теории и практики управления параметрами состояний здоровья представлена следующими алгоритмами: 1) выделяются интегральные заданные значения управляемых функциональных параметров состояния; 2) планируются ме-

роприятия по определению текущих значений параметров состояния; 3) определяются отклонения функциональных показателей и проводится анализ причин их отклонения от нормы; 4) проводится назначение адекватного состоянию благополучия алгоритма восстановления функциональных параметров до физиологической нормы; 5) проводится корректирующее воздействие на функциональные параметры организма с целью приведения их в заданное гарантированное безопасное здоровье.

Использование такого алгоритма управления системой обеспечивает гарантированное безопасное состояние здоровья человека.

Для каждого конкретного человека значимость различных показателей существенно дифференцирована, следовательно, при их анализе неизбежен элемент субъективности. Это означает, что важно определить их значимость в настоящий момент времени. Поэтому нами было предложено ввести понятие единого интегрального параметра. Интегральный параметр определяется как индивидуальный для каждой отдельной (данной) болезни, частный, выборочный, наиболее ясно отражающий характеристику целого.

Процесс управления делится на несколько этапов: 1) сбор и обработка информации; 2) анализ, систематизация, синтез; 3) постановка на этой основе целей (выбор метода управления, прогноз); 4) внедрение выбранного метода управления; 5) оценка эффективности выбранного метода управления (обратная связь).

Таким образом, в результате исследования установлено существование четкой дифференциации времени проявления заболевания, его течения и развития в зависимости от индивидуально-типологических особенностей субъекта; проявления соматических нарушений урологического профиля приходится на строго определенные, так называемые узловые точки, которые образуют определенный временной период, С-период.

Конечной целью применения теории управления здоровьем является согласованность средств коррекционного воздействия и состояния человека, оптимизация алгоритма восстановления параметров до физиологической нормы и организация эффек-

тивного функционирования системы управления коррекционного воздействия.

Выводы. Анализ возрастных анамнестических данных остро проявляющегося соматического нарушения выявил существование четкой дифференциации времени проявления заболевания, его течения и развития в зависимости от индивидуально-типологических особенностей субъекта.

Установлено, что «зона риска» представляет: для экстравертированно направленных субъектов — 28,6 года ($\pm 2-4$ месяца от даты дня рождения); 42,9 ($\pm 2-4$ мес.) года; 59,2 ($\pm 2-4$ мес.) года; для интровертированно направленных — 32,6 ($\pm 2-4$ мес.) года; 48,9 ($\pm 2-4$ мес.) года; 63,2 ($\pm 2-4$ мес.) года.

Следовательно, система управления должна включать совокупность элементов различной природы, предназначенных для стабилизации функциональных параметров организма при различных стрессовых ситуациях с формированием и развитием адаптивных путей стабилизации психосоматических состояний.

Фактор времени — это отправная точка, движущая причина (сила) или опора для действия инструмента, которым является собственный психосоматический квант восприятия времени субъекта (СПСК субъекта), на основании которого можно разработать алгоритмы прогнозирования течения психосоматических расстройств.

Конечной целью применения теории управления здоровьем является согласованность средств коррекционного воздействия и состояния человека, оптимизация алгоритма восстановления параметров до физиологической нормы и организация эффективного функционирования системы управления коррекционного воздействия. Поэтому исследование нуждается в дальнейших разработках.

Список использованных источников

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.
2. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. — М.: Медицина, 1975. — 448 с.

3. Бройтигам В. Психосоматическая медицина. Краткий учебник / В. Бройтигам, П. Кристиан, М. Рад; пер. с нем. — М. : Геотар Медицина, 1999. — 376 с.
4. Васильева О. С. Зерно здоровья: Концепция первичной валеоустановки / О. С. Васильева, Ф. Р. Филатов // Семейная психология и семейная терапия. — 1999. — № 3. — С. 36–47.
5. Гайдес М. А. Общая теория систем. Системы и системный анализ. / М. А. Гайдес. — Винница: Глобус-Пресс, 2004. — 201 с.
6. Ганзен В. А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. — 176 с.
7. Гиг Дж. ван. Прикладная общая теория систем: в 2 кн. / Гиг Дж. ван. — М. : Мир, 1981. — 733 с.
8. Запорожан В. Н. Поиск новой концепции болезни в свете мировоззренческих и методологических изменений в науке 2-й половины XX в. / В. Н. Запорожан, И. В. Ершова-Бабенко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський збірник наукових праць. Часть 3: Тезисы. — Одесса, 2002. — С. 77–79.
9. Кнорринг В. И. Теория, практика и искусство управления / В. И. Кнорринг. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: НОРМА, 2001. — 528 с.
10. Основы теории сложных систем / Лоскутов А. Ю., Михайлов А. С. — М. ; Ижевск : НИЦ «Регуляторная и стохастическая динамика», 2007. — 612 с.
11. Мальцев А. С. Психологические аспекты маневра последнего момента / А. С. Мальцев, И. М. Стариков // Судовождение: сб. научн. трудов ОГМА. — Одесса, 2002. — Вып. 4. — С. 64–82.
12. Мальцев А. С. Методологические основы маневрирования подвижных объектов при чрезмерном сближении / А. С. Мальцев, В. В. Голиков, И. В. Сафин, В. В. Мамонтов. — Одесса, 2012. — 555 с.
13. Нечаев Ю. И. Принятие решений в интеллектуальных системах реального времени с использованием концепции мягких вычислений / Ю. И. Нечаев, А. Б. Дегтярев, Ю. Л. Сиек // Искусственный интеллект. — 2000. — № 3. — С. 525–533.
14. Чуличков А. И. Теория катастроф и развитие мира (математический подход) / А. И. Чуличков // Наука и жизнь. — 2001. — № 6.
15. Цуканов Б. И. Время в психике человека: монография / Б. И. Цуканов. — Одесса : Астропринт, 2000. — 220 с.
16. Бондаревич С. М. Проблема времени и темперамента при соматических нарушениях: монография / С. М. Бондаревич. — Одесса : Издатель Н. П. Черкасов, 2009. — 353 с.

REFERENCES

1. Ananyev, V. G. (2001). *Chelovek kak predmet poznaniya [Man as an Object of Knowledge]*. Piter: SPb [in Russian].
2. Anokhin, P. K. (1975). *Ocherki po fiziologii funktsionalnykh sistem [Essays on the Physiology of Functional Systems]*. Moscow: Meditsina [in Russian].

3. Broytigam, V., Kristian, P. & Rad, M. (1999). *Psikhosomaticeskaya meditsina. Kratkiy uchebnyk. [Psychosomatic medicine. Short textbook]*. (Trans nem). Moscow : Geotar Meditsina [in Russian].
4. Vasilyeva, O. S. & Filatov, F. R. (1999). *Zerno zdorovya: Kontseptsiya pervichnoy valeoustanovki [Zerno zdorovya: The concept of primary valeosutures]*. Semeynaya psikhologiya i semeynaya terapiya. Family psychology and family therapy Vol. 3, 36–47. [in Russian].
5. Gaydes, M. A. (2004). *Obshchaya teoriya sistem. Sistemy i sistemnyy analiz. [General theory of systems. Systems and systems analysis]*. Vinnitsa: Globus-Press [in Ukraina].
6. Ganzen, V. A. (1984). *Sistemnye opisaniya v psikhologii. [System descriptions in psychology]*. Leningrad: Izd-vo Leningr. University. [in Russian].
7. Dzh. van Gig. (1981). *Prikladnaya obshchaya teoriya sistem. V 2-kh knigakh. [Applied general theory of systems. In 2 books]*. Moscow: WORLD [in Russian].
8. Zaporozhan, V. N. & Yershova-Babenko, I. V. (2002). *Poisk novoy kontseptsii bolezni v svete mirovozzrencheskikh i metodologicheskikh izmeneniy v nauke 2-y poloviny XX v. [The search for a new concept of the disease in the light of ideological and methodological changes in the science of the second half of the 20th century]*. Sotsialni tekhnologii: aktualni problemi teorii ta praktiki. Mizhvuzivskiy zbirnik naukovikh prats. Materialy yubileynoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Psikhosinergetika — na granitse filosofii, estestvoznaniya. sinergetiki, meditsiny i gumanitarnykh nauk». Vol. 3. Odessa [in Ukraina].
9. Knorring, V. I. (2001). *Teoriya, praktika i iskusstvo upravleniya. [Teoriya, praktika i iskusstvo upravleniya]*. (2d ed.). Moscow: Izdatelstvo NORMA (Izdatelskaya gruppa NORMA—INFRA) [in Russian].
10. Loskutov, A. Yu., Mikhaylov, A. S. (2007). *Osnovy teorii slozhnykh sistem. [Fundamentals of the theory of complex systems]*. Izhevsk: NITs. (Regulyatornaya i stokhasticheskaya dinamika) [in Russian].
11. Maltsev, A. S. & Starikov, I. M. (2002). *Psikhologicheskie aspekty manevra poslednego momenta. [Psychological aspects of the maneuver of the last moment]*. Sudovozhdenie. Odessa: Sat. scientific. Proceedings of the OGMA, vol.4 [in Ukraina].
12. Maltsev, A. S., Golikov, V. V. & Safin, I. V. (2012). *Metodologicheskie osnovy manevrirovaniya podvizhnykh obyektov pri chrezmernom sblizhenii [Methodological bases of maneuvering of mobile objects in case of excessive convergence]*. Odessa [in Ukraina].
13. Nechaev, Yu.I. & Degtyarev, A. B. (2000). *Prinyatie resheniy v intellektualnykh sistemakh realnogo vremeni s ispolzovaniem kontseptsii myagkikh vychisleniy [Making decisions in intelligent real-time systems using the concept of soft computing]*. Iskusstvennyy intellekt. vol. 3 [in Russian].
14. Chulichkov, A. I. (2001). *Teoriya katastrof i razvitie mira (matematicheskii podkhod). [The theory of catastrophes and the development of the world (mathematical approach)]*. Nauka i zhizn. vol. 6 [in Russian].
15. Tsukanov, B. I. (2000) *Vremya v psikhike cheloveka: monografiya. [Time in the human psyche: a monograph]*. Odessa : Astroprint [in Ukraina].

16. Bondarevich, S. M. (2009) *Problema vremeni i temperamenta pri somaticheskikh narusheniyakh* [The problem of time and temperament in somatic disorders]. Odessa: Publisher N. P. Cherkasov [in Ukrainian].

Бондаревич С. М.

канд. психол. наук, доцент кафедри практичної психології,
Учбово-наукового морського гуманітарного інституту Одеського
національного морського університету

**ПСИХОЛОГІЧНІ І ЧАСОВІ АСПЕКТИ РАННЬОЇ
ДІАГНОСТИКИ, ПРОГНОЗУВАННЯ, КОРЕКЦІЇ
ТА ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХОСОМАТИЧНИХ
ПОРУШЕНЬ**

У статті представлений аналіз темпераментальних і темпоральних характеристик гострого прояву психосоматичних розладів.

Виявлено наявність чіткої диференціації часу прояву порушення, його перебігу та формування в залежності від індивідуально-типологічних особливостей суб'єкта.

Система управління здоров'ям повинна включати сукупність елементів різної природи, призначених для стабілізації функціональних параметрів організму при різних стресових ситуаціях з формуванням і розвитком адаптивних шляхів стабілізації психосоматичних станів.

Кінцевою метою застосування теорії управління здоров'ям є узгодженість засобів корекційного впливу і стану людини, оптимізація алгоритму відновлення параметрів до фізіологічної норми й організація ефективного функціонування системи управління корекційним впливом. Тому дане дослідження має бути продовжене.

Ключові слова: темпераментальні і темпоральні характеристики; катастрофа системи управління здоров'ям; функціональні параметри системи; інтегральний параметр.

Bondarevich S. M.

Cand. psychologist in Economics, Associate Professor
of the Department of Practical Psychology of the Educational
and Scientific Marine Humanitarian Institute of the Odessa National
Maritime University

**PSYCHOLOGICAL AND TEMPORAL ASPECTS
OF EARLY DIAGNOSIS, PREDICTION, CORRECTION
AND PREVENTION OF PSYCHOSOMATIC DISORDERS**

The article presents an analysis of the temperamental and temporal characteristics of the acute manifestation of psychosomatic disorders.

The existence of a clear differentiation of the time of manifestation of the violation, its course and formation, depending on the individual-typological features of the subject, is revealed.

It is shown that the «risk zone» represents: for extraverted subjects — 28.6 years (\pm 2–4 months from the date of birth); 42.9 (\pm 2–4 months) years; 59.2 (\pm 2–4 months) years; for the introverted direction — 32.6 (\pm 2–4 months) years; 48.9 (\pm 2–4 months) years; 63.2 (\pm 2–4 months) years.

The health management system should include a set of elements of different nature, designed to stabilize the functional parameters of the body in various stressful situations with the formation and development of adaptive ways to stabilize psychosomatic conditions.

The time factor is the starting point, the driving cause (force), or support for the instrument's action, which is the subject's own psychosomatic quantum of time perception (the subject SPSK), on the basis of which algorithms can be developed for predicting the course of psychosomatic disorders.

The ultimate goal of applying the theory of health management is the consistency of the means of corrective action and the state of a person, optimizing the algorithm for restoring parameters to the physiological norm and organizing the effective functioning of the management system of corrective action. Therefore, this study needs to be further developed.

Key words: temperamental and temporal characteristics; health management system disaster; functional parameters of the system; integral parameter.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2019

УДК 159.97.616.89

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185827](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185827)

Дарвішов Н. Р. огли

аспірант кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
e-mail: NarimanDarvishov@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6614-0477

**АДАПТАЦІЯ РОСІЙСЬКОМОВНОЇ ВЕРСІЇ
ОПИТУВАЛЬНИКА «ШКАЛА РИЗИКУ РОЗВИТКУ
ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН»**

У статті представлені результати перекладу та адаптації методики SURPS «Шкала ризику розвитку залежності від психоактивних речовин» російською мовою. Чотири субшкали методики, що відповідають чотирьом добре теоретично обґрунтованим конструктам — «депресивність», «тривожність», «імпульсивність», «пошук стимуляції». Вираженість цих рис на особистісному рівні асоційована з ризиком розвитку залежності від психоактивних речовин та прогнозує можливий вибір психоактивної речовини та етіологію залежності, спираючись на наявну особистісну мотивацію. Представлені коефіцієнти надійності для шкал за методами Альфа Кронбаха та Лямбда 2. За допомогою методу χ^2 на результатах вибірки проілюстрована можливість окремих питань-індикаторів передбачити приналежність досліджуваних до когорти без діагностованої залежності або до когорти з діагностованою залежністю. Відповідність оригінальної факторної моделі шкали SURPS емпірично виявленим на російськомовних досліджуваних закономірностям встановлена та модифікована за допомогою методу конфірматорного факторного аналізу.

Ключові слова: залежність, психоактивні речовини, психометрія, депресивність, тривожність, імпульсивність, пошук стимуляції.

Постановка проблеми: Залежність від психоактивних речовин є складним поведінковим феноменом, що детермінується низкою як середовищних так і особистісних факторів. На сьо-

годніший день визначено чотири основні особистісні фактори залежності, однак їх дослідження та діагностика потребує валидних інструментів дослідження. З метою створення такого інструменту була розроблена шкала SURPS.

Шкала ризику «Використання психоактивних речовин» (SURPS) — це опитувальник з 23 пунктів, що оцінює чотири добре обґрунтовані особистісні фактори ризику розвитку залежності від психоактивних речовин, а саме — імпульсивність, пошук стимуляції, чутливість до тривоги та безнадійність (депресивність).

Інструментарій SURPS (Substance risk abuse profile scale) дозволяє встановити особистісні фактори ризику розвитку залежності і відкриває перспективу покращення скрінінгових та профілактичних заходів з метою попередження залежності на популяції пострадянських країн.

Мета статті: виявлення факторної структури російськомовної версії SURPS, встановлення рівня її надійності, психометричних властивостей та її здатності диференціювати досліджуваних за критерієм можливого ризику розвитку залежності від психоактивних речовин.

Виклад основного матеріалу дослідження. У більшості теорій виникнення залежної поведінки виділяють два основні джерела розвитку зловживання наркотичними речовинами: позитивне підкріплення, пов'язане з гедоністичним ефектом від нових відчуттів (наприклад, поживлення від кокаїну або метамфіну) та негативне підкріплення, пов'язане з ефектом зменшення негативних суб'єктивних відчуттів, прикладом чого може слугувати знеболюючий ефект морфієвих препаратів [18]. Фактори особистості, такі як тривожність, депресивність, імпульсивність а також пошук стимуляції, були пов'язані зі зловживанням та залежністю від психоактивних речовин [4; 27]. Тривожність та депресивність визначають чутливість до ефектів зменшення суб'єктивно негативних відчуттів, в той час як імпульсивність та пошук стимуляції визначають чутливість до позитивних підкріплень.

Розглянемо особистісні риси, що визначають ступінь ризику розвитку залежності більш детально.

Тривожність, як особистісна риса, визначає схильність до тривожних розладів, включаючи панічні атаки [20; 26]. Мотив мінімізації тривоги може спричиняти використання та зловживання бензодіазепіновими препаратами, а також збільшення обсягів споживання алкоголю [30; 32]. Алкоголь сприймається як копінг для подолання негативних емоцій [7; 30]. Тривожність визначає чутливість до анксиолітичного ефекту алкоголю, шляхом модуляції рецепторів гама-аміномасляної кислоти (ГАМК) [8]. Подальші дослідження також вказали на зв'язок тривожності та зловживання канабісом [17].

Депресивність — асоціюється з ризиком поступового розвитку алкогольної залежності, зокрема для жінок [13; 14]. Вживання алкоголю виступає як копінг для зменшення суб'єктивно неприємних думок та відчуттів. Відповідно депресивність визначає чутливість до речовин, що викликають анальгетичний ефект, — алкоголю та опіатів.

Пошук стимуляції як конструкт, пов'язаний з дофаміновим біохімічним механізмом системи винагороди мозку [11]. Психоактивні речовини типу стимуляторів збільшують дофамін в системі винагород [33]. Пошук стимуляції асоціюється з алкогольною залежністю через мотивацію отримання ейфоричних ефектів від алкоголю [5; 8; 21; 31].

Імпульсивність — конструкт, що відображає дефіцит вищих виконавчих функцій мозку [12], зокрема тенденцію не відтерміновувати задоволення та не враховувати довготривалу перспективу у прийнятті рішень [28]. Відповідно фактор ризику залежності полягає в дефіциті саморегуляції у випадку, коли ефект від наркотичної речовини суб'єктивно представлений як висока миттєва цінність. Імпульсивність пов'язана з ризиком розвитку залежності у підлітковому віці [24]. Вираженість імпульсивності асоціюють з діяльністю серотонінової системи 5-НТ, що забезпечує процеси саморегуляції [8].

З огляду на визначені фактори ризику залежності для їх діагностики була розроблена шкала SURPS [34]. На відміну від особистісних опитувальників, що вимірюють особистість у широкому спектрі загальних особистісних факторів, не сфокусованих чітко на механізмах розвитку залежності, SURPS спе-

ціально призначений для оцінки більш вузького кола факторів, безпосередньо пов'язаних з ризиком залежності від психоактивних речовин, згідно з теорією чутливості до підкріплення [23].

Незважаючи на те, що чотири особистісні риси, оцінені за допомогою SURPS, можуть оцінюватися незалежно різними методиками та у різних масштабах, перевага SURPS полягає в тому, що методика включає в себе найбільш прогностично валідні елементи більш загальних шкал в єдиний інструмент вимірювання. Чотири фактори ризику особистості. Шкали SURPS орієнтовані на вибіркові короткотермінові інтервенції [9], з метою попередження розвитку залежності. SURPS використовувався з різними популяціями, включаючи підлітків [10; 34; 1], студентів та аспірантів [2], а також дорослих, що не мають залежності від психоактивних речовин [2]. Однак особливості роботи методики на популяції дорослих з встановленою залежністю від психоактивних речовин були недостатньо вивчені [19].

Натепер відомо лише два дослідження з використанням шкал SURPS на вибірках залежних від ПАР. Дослідження [25] проказало хороші психометричні властивості SURPS серед осіб, що вживають психоактивні речовини. Інше дослідження було зосереджено на визначенні прогностичної валідності шкали з ув'язненими чоловіками та виявило, що пошук стимуляції та тривожність були пов'язані з вживанням наркотиків [15]. Примітно, що жодне дослідження до теперішнього часу не вивчало властивості SURPS серед зразків спільнот залежних від речовини осіб [19].

Результати дослідження. Лінгвістична точність перекладу оригінальної методики SURPS з англійської на російську мову була підтверджена методом експертного аналізу. Отримані 23 питання шкали були запропоновані 218 досліджуваним, серед яких 70 мали встановлену залежність від психоактивних речовин. Отримані відповіді було зібрано та статистично оброблено в програмному середовищі R studio з метою встановлення надійності перекладеної версії. В рамках статистичної обробки результатів були застосовані методи перевірки надійності за коефіцієнтами Альфа Кронбаха (далі — Альфа), Лямбда 2 Гутмана (далі — Лямбда 2).

Використовуючи результати дослідження двох вибірок — осіб з залежністю від психоактивних речовин та осіб без встановленої залежності — була перевірена гіпотеза про здатність адаптованої методики розрізняти досліджуваних за критерієм залежності, за допомогою методу χ^2 -квадрат. Надійність факторної моделі SURPS та її відповідність емпірично встановленим закономірностям була перевірена за допомогою метода конфірмаційного факторного аналізу. Для покращення відповідності факторної моделі була використана функція модифікації (функція `modify` зі статистичного пакету Lavaan для R studio).

Таблиця 1

**Результати перевірки надійності шкали «депресивність»
за допомогою коефіцієнтів Альфа та Лямбда 2**

№ питання	Питання	Альфа	Стандартне відхилення Альфа	Лямбда 2
1	В целом я доволен	0.76	0.76	0.82
4	Я счастлив	0.73	0.73	0.80
7	Я верю, что мое будущее многообещающее	0.76	0.76	0.81
13	Я чувствую гордость за свои достижения	0.78	0.78	0.86
17	Я чувствую, что я неудачник	0.75	0.75	0.83
20	Я чувствую себя приятно	0.77	0.77	0.85
23	Я полон энтузиазма насчет моего будущего	0.77	0.77	0.82
	Зведені показники надійності для шкали депресивності	0.79	0.79	0.82

Коефіцієнти Альфа для питань шкали депресивності, як і загальний показник для шкали, знаходяться у межах 0.7, тобто показники надійності за узгодженістю є достатніми. Коефіцієнт Лямбда Гуттмана для шкали депресивності становить 0.82 і характеризує узгодженість шкали як високу. Найвищі показники надійності демонструє питання «я чувствую гордость за свои достижения» ($\alpha = 0.78$), найнижчі показники демонструє питання «я счастлив» ($\alpha = 0.73$).

Таблиця 2

Результати перевірки надійності шкали «тривожність» за допомогою коефіцієнтів Альфа та Лямбда 2

№ питання	Питання	Аль-фа	Стандартне відхилення Альфа	Лямбда 2
8	Меня пугает чувство головокружения и слабости	0.63	0.63	0.60
10	Меня пугает, когда я чувствую изменение сердечного ритма	0.60	0.60	0.57
14	Меня пугает, когда я сильно нервничаю	0.60	0.60	0.59
18	Меня пугает опыт необычных ощущений	0.75	0.75	0.72
21	Меня беспокоит, когда я не могу сосредоточиться на задании	0.67	0.67	0.64
	Зведені показники надійності для шкали	0.7	0.7	0.7

Коефіцієнти Альфа для питань шкали тривожності в більшості випадків є нижчими у порівнянні з питаннями інших шкал. Питання 8, 10, 14 та 21 мають показник Альфа в межах 0.6, що ставить надійність під сумнів. Коефіцієнт Лямбда 2 для питань шкали тривожності в кожному випадку є нижчим за коефіцієнт Альфа, тобто в даному випадку припущення про рівну коваріацію елементів (тау-еквівалентність, яку враховує Альфа) може приховати реальні показники надійності. Однак зведені показники за коефіцієнтом Альфа та Лямбда 2 становлять 0.7, тобто надійність шкали є достатньою.

Коефіцієнти Альфа для питань 5, 11 та 15 знаходяться в межах значення 0.6, тобто узгодженість цих шкал є сумнівною. Питання 2 та 22 демонструють достатні показники надійності в межах значення 0.7. Коефіцієнт Лямбда 2 в кожному з випадків є нижчим за показники коефіцієнта альфа, тобто без припущення про рівну коваріацію елементів ми отримуємо нижчі показники надійності. Зведені показники надійності для шкали становлять 0.73 для Альфи та 0.71 для Лямбди 2, тобто вказують на достатню надійність шкали.

Таблиця 3

**Результати перевірки надійності шкали «імпульсивність»
за допомогою коефіцієнтів Альфа та Лямбда 2**

№ питання	Питання	Альфа	Стандартне відхилення Альфа	Лямбда 2
2	Часто я не думаю перед тем, как что-то сказать	0.71	0.71	0.66
5	Я часто вовлекаюсь в ситуации, об участии в которых я потом жалею	0.69	0.69	0.65
11	Обычно я действую, не размышляя перед этим	0.61	0.61	0.55
15	В целом я порывистый человек.	0.69	0.69	0.66
22	Нужно чуть схитрить, чтобы получить то, чего я хочу	0.71	0.71	0.68
	Зведені показники надійності для шкали	0.73	0.73	0.71

Коефіцієнти Альфа для питань шкали «пошук стимуляції» свідчать про достатню надійність, тобто знаходяться в межах значення 0.7, за винятком питання 3 (А — 0.68), надійність якого є сумнівною. Коефіцієнт Лямбда 2 в кожному з випадків є вищим за коефіцієнт Альфа і свідчить надійність питань шкали як про достатню, а у випадку з питанням 19 свідчить про хорошу надійність. Тенденція закономірно відображається на зведених показниках узгодженості, де Лямбда 2 свідчить про хорошу надійність — 0.82, а Альфа про достатню надійність — 0.78, тобто припущення про рівну коваріацію елементів при обрахунку результатів цієї шкали може дещо занижити реальні показники.

Тестові питання були використані для перевірки здатності диференціювати вибірку на осіб з залежністю й осіб без залежності за допомогою методу χ^2 -квадрат.

Для аналізу χ^2 -квадрат були відібрані питання, що отримали достатній коефіцієнт статистичної значущості (p -value < 0.05). Жодне з питань шкали «тривожність» не продемонструвало статистично значущої диференційної здатності у відношенні за-

лежних осіб. З 23 питань, 6 продемонстрували значущі відмінності у відповідях вибірки залежних осіб і у відповідях вибірки осіб без залежності, результати за цими питаннями дозволяють відкинути нульову гіпотезу про відсутність взаємозв'язку з залежною змінною (наявність залежності від психоактивних речовин).

Таблиця 4

**Результати перевірки надійності шкали «пошук стимуляції»
за допомогою коефіцієнтів Альфа та Лямбда 2**

№ питання	Питання	Альфа	Стандартне відхилення Альфа	Лямбда 2
3	Я бы хотел прыгнуть с парашютом	0.68	0.68	0.71
6	Мне нравится новый и возбуждающий опыт, даже если он идет вразрез с общественными нормами	0.75	0.75	0.76
9	Мне нравится делать вещи, которые слегка меня пугают	0.74	0.74	0.79
12	Я бы хотел научиться ездить на мотоцикле	0.76	0.76	0.77
16	Я заинтересован в новом опыте ради него самого, даже если это нелегально	0.73	0.73	0.77
19	Мне бы понравилась прогулка на большую дистанцию в дикую и необитаемую территорию	0.78	0.78	0.81
	Зведені показники надійності для шкали пошук стимуляції	0.78	0.78	0.82

Ми бачимо, що загалом досліджувані з залежністю на 13 % менше стверджують, що вони задоволені в цілому (питання 1, індикатор депресивності), така різниця між показниками двох вибірок узгоджується з дослідницькими очікуваннями, згідно з якими залежна група буде мати тенденцію демонструвати більше депресивних тенденцій. Схожа тенденція спостерігається з іншим індикатором депресивності — питанням 4, в якому залежні досліджувані відмічають себе щасливими на

Таблиця 5
Виявлені за методом хі-квадрат індикатори, що диференціюють вибірку за критерієм залежності

№ питання	Питання	Відсоток ствердних відповідей у залежних	Відсоток ствердних відповідей в осіб без залежності	Показник значущості (p-value)	Критичний показник хі-квадрат	Коефіцієнт хі-квадрат
1	В цілому я дово- лен	95 %	82 %	0.004658	6.63	8
3	Я б хотів прыг- нуть с парашюта	51 %	77 %	0.000441	10.83	12.35
4	Я счастлив	84 %	60 %	0.0002717	10.83	13.25
11	Обычно я дей- ствую, не раз- мышляя перед этим	17 %	33 %	0.01044	6.63	6.55
15	В цілому я поры- вистий человек	54 %	71 %	0.02437	5.412	5.06
22	Нужно чуть схитрить, чтобы получить то, чего я хочу	50 %	77 %	0.0002165	7.3626	13.68

24 % рідше, за винятком того, що цей індикатор депресивності диференціює вибірки сильніше, а також має вищий показник значущості (однак в обох випадках він є достатнім).

Також залежні досліджувані на 26 % відмічають бажання стрибнути з парашутом (питання 3, індикатор пошуку стимуляції), тобто отримати сильні відчуття від екстремальних вчинків.

Залежні досліджувані на 16 % частіше відмічають свою схильність діяти перш ніж обдумають власні дії (питання 11, індикатор імпульсивності), а на 17 % частіше відмічають власну загальну імпульсивність (питання 15, індикатор імпульсивності).

Оригінальну структуру шкал SURPS було перевірено на надійність та узгодженість за допомогою методу конфірматорного факторного аналізу.

Індекс порівняльної підгонки моделі (далі — CFI) для оригінальної факторної структури методики становить 0.85, що є нижчим за рекомендований >0.9 . Подібну картину можемо спостерігати при підрахунку індексу Тукера Льюїса (далі — TLI) — 0.83. Варто взяти до уваги, що індекси CFI та TLI стають менш достовірними при обсязі вибірки >200 . В такому випадку перевага в значущості надається індексу абсолютної надійності — середньоквадратичній похибці апроксимації (далі — RMSEA), що становить 0.059 (за стандартом індекс нижче за 0.05 свідчить про сильну відповідність апріорній моделі отриманій, індекс нижче 0.08 — про достатню відповідність). Розглянемо детальніше отримані показники конфірматорного аналізу для оригінальної факторної структури.

Факторне навантаження варіюється між 0.39 та 0.71 для шкали «тривожності»; 0.59 та 0.77 для шкали «депресивність»; 0.47 та 0.78 для шкали «імпульсивності» та від 0.44 до 0.82 для шкали «пошук стимуляції». Загалом висока інтерфакторна кореляція не спостерігається. Фактор «тривожність» демонструє слабку кореляцію з фактором «депресивність» (0.12), дещо нижчу з фактором «імпульсивність» (0.09) та обернену слабку кореляцію з фактором «пошук стимуляції». Фактор «депресивність» демонструє позитивну слабку кореляцію з фактором

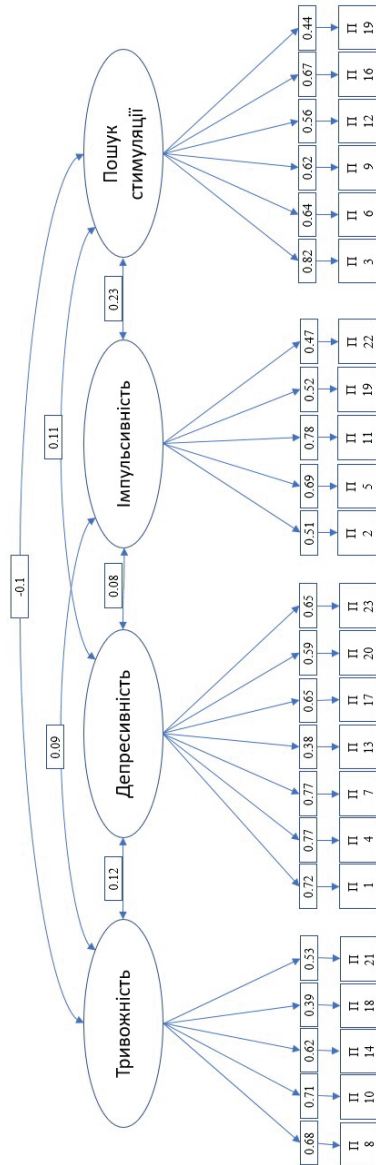

Рис. 1 Факторна структура перекладеного опитувальника SURPS

«пошук стимуляції», і слабку кореляцію з фактором «імпульсивність». Найсильніший зв'язок між факторами спостерігається для «пошуку стимуляції» та «імпульсивності» — це помірно слабка кореляція (0.23).

Використаємо функцію модифікації моделі для можливого покращення факторної структури. Згідно з отриманими результатами можна дійти висновку, що окремі питання можуть порушувати не лише на свої шкали, а й на інші (табл. 6).

Індекс модифікації допомагає приймати рішення стосовно покращення теоретичної моделі. Високий індекс модифікації (30.767) спостерігається для питання 18, що окрім «тривожності» демонструє можливість до вимірювання конструкту пошуку стимуляції. Як бачимо, зв'язок з фактором є зворотнім, тобто негативна відповідь на питання про страх незвичайних тілесних відчуттів може слугувати індикатором пошуку стимуляції, мودусу поведінки, при якому незвичайні тілесні відчуття можуть бути бажаними. Звертаючись до таблиці 6, ми бачимо конкретні питання-кореляти зі шкали «пошук стимуляції» для питання 18 — питання 9 та 19. Питання 18 також може співвідноситись зі шкалою «імпульсивність», однак індекс модифікації для шкали «імпульсивність» вдвічі менший в порівнянні з індексом для шкали «пошук стимуляції». З огляду на значну перевагу за індексом, а також на наявність питань-корелятивів зі шкали «пошук стимуляції», ми можемо припустити, що апріорна модель для шкал опитувальника буде більш точно оцінювати отримані дані за умови, якщо ми включимо питання 18, а саме негативну відповідь на нього, також до шкали «пошук стимуляції».

При залученні питання 18 до шкали пошуку стимуляції ми спостерігаємо зміну в показниках порівняльної підгонки моделі CFI — 0.88, TLI — 0.86, RMSEA — 0.053. За всіма показниками спостерігаємо наближення показників до рекомендованого значення.

Рішення про наступний крок модифікації апріорної моделі прийнято з огляду на індекс модифікації 35.207, що встановлено у відношенні питання 7 до латентної змінної «імпульсивність». Змістовно цей показник можна пояснити тим, що «імпульсивність» може проявлятися як легковажність та безпідставна

Таблиця 6

Виявлені латентні фактори для питань методики SURPS

Питання	Фактор за замовчуванням	Додатковий латентний фактор	Індекс модифікації	Навантаження на латентний фактор
18. Меня пугает опыт необычных ощущений	Тривожність	Пошук стимуляції	30.767	-0.357
17. Я чувствую, что я неудачник	Депресивність	Імпульсивність	13.255	-0.264
19. Мне бы понравилась прогулка на большую дистанцию в дикую и необитаемую территорию	Пошук стимуляції	Тривожність	12.072	0.393
15. В целом я порывистый человек	Імпульсивність	Пошук стимуляції	11.127	0.284
7. Я верю, что мое будущее многообещающее	Депресивність	Імпульсивність	21.215	0.408
23. Я полон энтузиазма насчет моего будущего	Депресивність	Тривожність	18.969	-0.353
		Депресивність	11.351	-0.261
		Імпульсивність	17.894	-0.438
		Депресивність	17.604	-0.331
		Пошук стимуляції	12.861	0.344
		Пошук стимуляції	29.233	-0.485
		Імпульсивність	35.207	-0.583
		Імпульсивність	20.679	-0.390

оптимістичність відносно власного майбутнього. Зв'язок індикатора з латентною змінною пошук стимуляції є слабшим, при цьому варто зазначити, що «пошук стимуляції» та «імпульсивність» корелюють, тобто ми можемо припускати, що індикатор працює в межах перетину цих факторів, однак модифікаційний індекс дозволяє обрати ближчий латентний фактор.

При залученні питання 7 до шкали «імпульсивність» ми спостерігаємо зміну в показниках порівняльної підгонки моделі CFI — 0.915, TLI — 0.903, RMSEA — 0.045. Індекс абсолютної надійності RMSEA, що є більш надійним для даного обсягу вибірки, свідчить про високу відповідність апріорної моделі даним, індекси CFI та TLI також свідчать про хорошу відповідність моделі.

Ми передбачаємо, що застосування подальших рекомендацій до модифікації може підвищити відповідність моделі даним вибірки та збільшити ймовірність того, що модель не відтвориться на інших вибірках.

У модифікованій факторній моделі SURPS ми спостерігаємо зміну інтеркореляції факторів. Фактор «тривожність» має незначну негативну кореляцію з фактором «пошук стимуляції», незначне посилення кореляційного зв'язку з фактором «імпульсивність». Ця зміна зумовлена включенням питання 18 до шкали «пошук стимуляції». Для фактора «депресивність» посилюється кореляційний зв'язок з фактором «імпульсивність» (коефіцієнт кореляції збільшився на 0.05) та зменшився кореляційний зв'язок з фактором «пошук стимуляції» і тепер відображає слабку зворотну кореляцію. Кореляційний зв'язок факторів «імпульсивність» та «пошук стимуляції» є найсильнішим інтеркореляційним зв'язком, однак після модифікації зв'язок зменшився на 0.02. Доцільність введення питання 7 до шкали «імпульсивність» підтвердилась сильним негативним кореляційним зв'язком між питанням та фактором (-0.69). Модифікація шкали «пошук стимуляції» через включення до неї питання 18 ілюструється слабким негативним кореляційним зв'язком (-0.37)

Висновки. Отримані результати дозволили встановити надійність окремих питань опитувальника та зведених показників

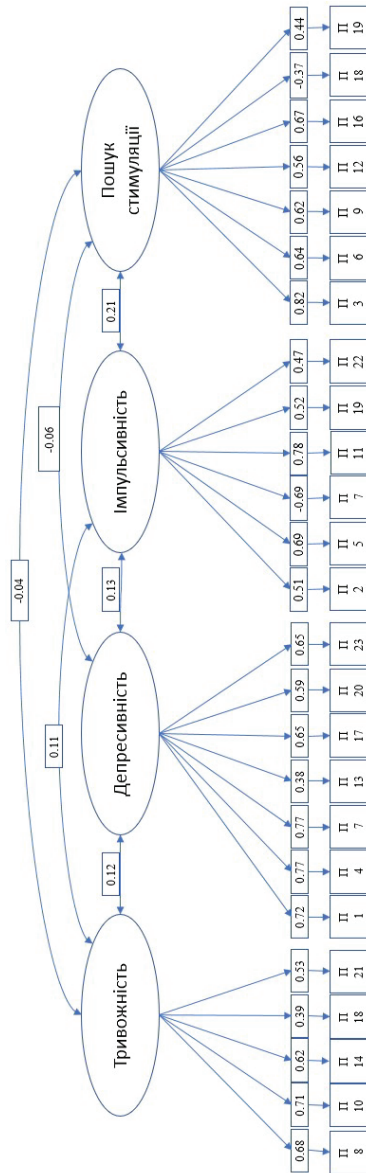

Рис. 2. Модифікована факторна структура перекладеного опитувальника SURPS

для кожної з 4 шкал. Більш високі показники надійності за коефіцієнтами Альфа та Лямбда 2 ми спостерігаємо у шкалах «депресивність» та «пошук стимуляції». Разом з тим ми бачимо, що для шкал «депресивність» та «пошук стимуляції» показник Лямбда 2 є вищим за показник Альфа, тобто без припущення про рівну коваріацію елементів ми отримуємо більш високу надійність. У випадку шкал «тривожність» та «імпульсивність» спостерігаємо зворотну картину — показники Альфа є вищими за Лямбда 2. Загалом отримані коефіцієнти є достатньо високими, щоб ілюструвати необхідний рівень надійності методики.

Порівняння вибірок осіб з діагностованою залежністю та осіб без діагностованої залежності за допомогою методу хі-квадрат дозволило виділити 6 питань, що дозволяють передбачати приналежність досліджуваних до тієї чи іншої вибірки. Потенційно питання, що відносяться до шкал «депресивність», «пошук стимуляції» та «імпульсивність», можуть слугувати допоміжною шкалою, що може використовуватись дотично до діагностики наявності залежності від психоактивних речовин.

Оригінальна факторна структура методики SURPS за показниками конфірматорного факторного аналізу продемонструвала задовільні показники відповідності до емпірично виявлених на вибірці закономірностей. Завдяки функції модифікації відповідність апріорної моделі була покращена до оптимального рівня. Модифікована модель передбачає включення питання 7 шкали «імпульсивність», та питання 18 до шкали «пошук стимуляції».

Виявлені, в рамках процедури адаптації, критерії надійності методики дозволяють використовувати її на вибірках людей, що є носіями російської мови, з метою виявлення факторів ризику розвитку залежності від психоактивних речовин.

Перспективи подальшого дослідження. В рамках процедури адаптації методики SURPS ми вважаємо доцільним виділити такі кроки: 1. Дослідження конкурентної валідності методики шляхом кореляційного аналізу зі шкалами імпульсивності, тривожності, депресивності та пошуку стимуляції, що вже апробовані на російськомовній вибірці країн СНД. 2. Мо-

дифікація шкали SURPS через збільшення ступенів свободи змінних-питань, тобто розширення можливих варіантів відповіді. Це дозволить отримувати більш точну інформацію про стан змінної у досліджуваних, та диференціювати результати більш детально. 3. Лонгітюдний аналіз з використанням шкали SURPS дозволить проаналізувати відповідність результатів методики подальшим випадкам розвитку залежності.

Список використаних джерел

1. Ali A. et al. Risk factors for substances use and misuse among young people in France: what can we learn from the Substance Use Risk Profile Scale? // *Drug and Alcohol Dependence*. — 2016. — Т. 163. — С. 84–91.
2. Canfield M., Gilvarry C., Koller S. H. Psychometric Properties of the Substance Use Risk Profile Scale-Brazilian Version // *International Journal of Mental Health and Addiction*. — 2015. — Т. 13, № 2. — С. 204–214.
3. Carr G. D., Phillips A. G., Fibiger H. C. Independence of amphetamine reward from locomotor stimulation demonstrated by conditioned place preference // *Psychopharmacology*. — 1988. — Т. 94, № 2. — С. 221–226.
4. Caspi A. et al. Behavioral observations at age 3 years predict adult psychiatric disorders: Longitudinal evidence from a birth cohort // *Archives of general psychiatry*. — 1996. — Т. 53, № 11. — С. 1033–1039.
5. Comeau N., Stewart S. H., Loba P. The relations of trait anxiety, anxiety sensitivity, and sensation seeking to adolescents' motivations for alcohol, cigarette, and marijuana use // *Addictive behaviors*. — 2001. — Т. 26, № 6. — С. 803–825.
6. Conrod P. J. et al. Biphasic effects of alcohol on heart rate are influenced by alcoholic family history and rate of alcohol ingestion // *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*. — 1997. — Т. 21, № 1. — С. 140–149.
7. Conrod P. J., Pihl R. O., Vassileva J. Differential sensitivity to alcohol reinforcement in groups of men at risk for distinct alcoholism subtypes // *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*. — 1998. — Т. 22, № 3. — С. 585–597.
8. Conrod P. J., Stewart S. H. Experimental studies exploring functional relations between posttraumatic stress disorder and substance use disorder // *Trauma and substance abuse: Causes, consequences, and treatment of comorbid disorders*. — 2003. — С. 57–71.
9. Conrod P. J., Castellanos-Ryan N., Strang J. Brief, personality-targeted coping skills interventions and survival as a non-drug user over a 2-year period during adolescence // *Archives of general psychiatry*. — 2010. — Т. 67, № 1. — С. 85–93.
10. Chandrika I. A. et al. A model of substance abuse risk: adapting to the Sri Lankan context // *Evaluation review*. — 2009. — Т. 33, № 1. — С. 83–97.

11. Depue R. A., Collins P. F. Neurobiology of the structure of personality: Dopamine, facilitation of incentive motivation, and extraversion // Behavioral and brain sciences. — 1999. — Т. 22, № 3. — С. 491–517.
12. Harden P. W., Pihl R. O. Cognitive function, cardiovascular reactivity, and behavior in boys at high risk for alcoholism // Journal of Abnormal Psychology. — 1995. — Т. 104, № 1. — С. 94.
13. Hartka E. et al. A meta-analysis of depressive symptomatology and alcohol consumption over time // British Journal of Addiction. — 1991. — Т. 86, № 10. — С. 1283–1298.
14. Helzer J. E., Pryzbeck T. R. The co-occurrence of alcoholism with other psychiatric disorders in the general population and its impact on treatment // Journal of studies on alcohol. — 1988. — Т. 49, № 3. — С. 219–224.
15. Hopley A. B., Brunelle C. Substance use in incarcerated male offenders: predictive validity of a personality typology of substance misusers // Addictive Behaviors. — 2016. — Т. 53. — С. 86–93.
16. Jenck F., Bozarth M., Wise R. A. Contraversive circling induced by ventral tegmental microinjections of moderate doses of morphine and [D-Pen2, D-Pen5] enkephalin // Brain research. — 1988. — Т. 450, № 1–2. — С. 382–386.
17. Keough M. T. et al. Investigating the mediational role of negative urgency in the anxiety sensitivity pathway to cannabis problems and dependence symptoms among postsecondary students // Journal of American College Health. — 2018. — Т. 66, № 2. — С. 69–75.
18. Koob G. F., Volkow N. D. Neurocircuitry of addiction. Neuropsychopharmacology: official publication of the American College of Neuropsychopharmacology. 2010; 35 (1): 217–38. — Epub 2009/08/28. doi: 10.1038/npp.2009.110 PMID: 19710631.
19. Long E. C. et al. Validation of the Substance Use Risk Profile Scale (SURPS) with Bulgarian substance dependent individuals // Frontiers in psychology. — 2018. — Т. 9.
20. Maller R. G., Reiss S. Anxiety sensitivity in 1984 and panic attacks in 1987 // Journal of Anxiety Disorders. — 1992. — Т. 6, № 3. — С. 241–247.
21. Ohannessian C. M. C. et al. Hassles and uplifts and generalized outcome expectancies as moderators on the relation between a family history of alcoholism and drinking behaviors // Journal of Studies on Alcohol. — 1994. — Т. 55, № 6. — С. 754–763.
22. Omiya S. et al. Personality and substance use in Japanese adolescents: the Japanese version of Substance Use Risk Profile Scale // Personality and individual differences. — 2015. — Т. 76. — С. 153–157.
23. Pihl R. O., Peterson J. Drugs and aggression: correlations, crime and human manipulative studies and some proposed mechanisms // Journal of Psychiatry and Neuroscience. — 1995. — Т. 20, № 2. — С. 141.
24. Pulkkinen L., Pitkänen T. A prospective study of the precursors to problem drinking in young adulthood // Journal of studies on alcohol. — 1994. — Т. 55, № 5. — С. 578–587.
25. Schlauch R. C. et al. Psychometric evaluation of the Substance Use Risk Profile Scale (SURPS) in an inpatient sample of substance users using cue-reactiv-

- ity methodology // Journal of psychopathology and behavioral assessment. — 2015. — Т. 37, № 2. — С. 231–246.
26. Schmidt N. B., Lerew D. R., Jackson R. J. The role of anxiety sensitivity in the pathogenesis of panic: Prospective evaluation of spontaneous panic attacks during acute stress // Journal of abnormal psychology. — 1997. — Т. 106, № 3. — С. 355.
 27. Sher K. J., Bartholow B. D., Wood M. D. Personality and substance use disorders: a prospective study // Journal of consulting and clinical psychology. — 2000. — Т. 68, № 5. — С. 818.
 28. Spont M. R. Modulatory role of serotonin in neural information processing: implications for human psychopathology // Psychological bulletin. — 1992. — Т. 112, № 2. — С. 330.
 29. Stewart S. H., Peterson J. B., Pihl R. O. Anxiety sensitivity and self-reported alcohol consumption rates in university women // Journal of Anxiety Disorders. — 1995. — Т. 9, № 4. — С. 283–292.
 30. Stewart S. H. et al. Anxiety sensitivity and self-reported reasons for drug use // Journal of substance abuse. — 1997. — Т. 9. — С. 223–240.
 31. Stewart S. H., Devine H. Relations between personality and drinking motives in young adults // Personality and individual differences. — 2000. — Т. 29, № 3. — С. 495–511.
 32. Stewart S. H., Zvolensky M. J., Eifert G. H. Negative-reinforcement drinking motives mediate the relation between anxiety sensitivity and increased drinking behavior // Personality and Individual differences. — 2001. — Т. 31, № 2. — С. 157–171.
 33. Wise R. A., Bozarth M. A. A psychomotor stimulant theory of addiction // Psychological review. — 1987. — Т. 94, № 4. — С. 469.
 34. Woicik P. A. et al. The substance use risk profile scale: A scale measuring traits linked to reinforcement-specific substance use profiles // Addictive behaviors. — 2009. — Т. 34, № 12. — С. 1042–1055.

Дарвышов Н. Р. оглы

аспирант кафедры психодиагностики и клинической психологии
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

АДАПТАЦИЯ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ВЕРСИИ ОПРОСНИКА «ШКАЛА РИСКА РАЗВИТИЯ ЗАВИСИМОСТИ ОТ ПСИХОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ»

В статье представлены результаты перевода и адаптации методики SURPS «Шкала риска развития зависимости от психоактивных веществ» на русском языке. Четыре субшкалы методики, соответствующие четырем хорошо обоснованным теоретическим конструктам — «депрессивность», «тревожность», «импульсивность», «поиск

стимуляції». Выраженность данных черт на личностном уровне ассоциирована с риском развития зависимости от психоактивных веществ и позволяет прогнозировать возможный выбор психоактивного вещества и этиологию зависимости, опираясь на личностную мотивацию. Получены коэффициенты надежности для шкал по методам Альфа Кронбаха и Лямбда 2 Гуттмана. С помощью метода хи-квадрат на результатах выборки проиллюстрирована возможность отдельных вопросов-индикаторов предусмотреть принадлежность испытуемых к группе без диагностированной зависимости или к группе с диагностированной зависимостью. Соответствие оригинальной факторной модели шкалы SURPS эмпирически установленным на русскоговорящих испытуемых закономерностям установлена и модифицирована с помощью метода конфирматорного факторного анализа.

Ключевые слова: зависимость, психоактивные вещества, психометрия, депрессивность, тревожность, импульсивность, поиск стимуляции.

Darvishov N. R.

ph.d student,

Department of psychodiagnostics and clinical psychology,

Taras Shevchenko national university of Kiev.

VALIDATION OF THE SUBSTANCE USE RISK PROFILE SCALE'S (SURPS) RUSSIAN LANGUAGE VERSION

The aim of article is to provide results of russian language validation of substance risk profile scale.

Background: Substance risk use profile scale is a questionnaire, that measures 4 personality traits, that highly associated with addiction development, and could be used as a tool for screening and early intervention to prevent addiction.

The aim of article is to provide results of russian language validation of substance risk profile scale.

Methods: The validation sample includes 218 individuals, 70 of which had diagnosed substance addiction.

Results: Reliability indices of Cronbach's Alpha and Guttman Lambda 2 have shown good reliability of internal consistency for sub-scales «hopelessness» and «sensation-seeking» and moderate reliability for scales «anxiety sensitivity» and «impulsiveness». Confirmatory factor analyses have shown moderate model fitness before modification, and

good fitness after two modifications. Seven items have demonstrated significant difference in results for samples with and without addiction.

Conclusion: Russian language version of SURPS shown good reliability and fitness, and can be used as a valid tool to measure psychological risk factor for substance addiction development.

Key words: addiction, drugs, psychometrics, hopelessness, anxiety, impulsiveness, sensation seeking.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2019

УДК 316.6+159.96:37.091.212

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185829](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185829)

Добровольська Н. А.

канд. психол. наук, здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного

університету ім. В. Даля

e-mail: dobro73@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8786-4316

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

В статті розкрито соціально-психологічні механізми становлення обдарованої особистості, шляхи перетворення освітнього процесу з метою підвищення його ефективності, цілісності й органічності, створення психолого-педагогічної системи становлення обдарованої особистості в умовах довузівської та вузівської підготовки; наведено якісні характеристики, що дозволяють визначити рівень творчої активності на різних етапах становлення обдарованої особистості; запропоновано апробовану на практиці соціально-психологічну систему супроводу процесу становлення обдарованої особистості, засновану на створенні розвиваючого освітнього середовища як особливим чином організованого соціокультурного й освітнього простору в різних типах освітніх установ. Розроблено узагальнену модель обдарованої особистості, описані якісні та кількісні критеріальні показники оцінки обдарованої особистості, запропоновано методичний інструментарій діагностики рівня її сформованості на різних етапах становлення обдарованої особистості; охарактеризоване розвиваюче освітнє середовище як соціокультурний простір; розроблена концепція становлення обдарованої особистості в умовах розвиваючого освітнього середовища як сукупність науково-теоретичних та методологічних підстав; виявлено та описано механізм реалізації цього процесу в умовах розвиваючого освітнього середовища; запропонована науково обґрунтована й експериментально перевірена модель соціально-психологічної системи, спрямованої на процес становлення обдарованої особистості, що інтегрує структуру, зміст, науково-методичне обґрунтування та техно-

логічне забезпечення процесу в умовах розвиваючого освітнього середовища.

Ключові слова: особистість, обдарованість, творчість, креативність, обдарована особистість, становлення обдарованої особистості, трансформаційні зміни соціуму.

Постановка проблеми. Вітчизняна система освіти переживає період радикальних змін, детермінованих глобальними перетворювальними процесами, що відбуваються в нашій країні й у всьому світі. Суспільство, яке переживає зростаючу кількість невирішених проблем, прямо або побічно спонукає свої соціальні інститути знаходити оптимальні способи їх вирішення, зокрема через розкриття резервів обдарованої особистості [4; 7; 9; 11; 12]. У ряді досліджень саме існування цивілізації ставиться у пряму залежність від наявності у сучасної людини творчого потенціалу. Іншими словами, мова йде про відтворення творчого потенціалу нації, що у вирішальній мірі визначається ступенем творчого становлення кожної окремої особистості. Щоб ці глобальні завдання могли здійснитися, має відбутися переорієнтація освіти з інтересів держави на інтереси особистості. Це означає, що замість відтворення накопиченого досвіду в сучасному світі стає необхідним забезпечити переважання процесів створення нового над копіюванням старого [2; 5; 8; 10]. Саме ця ідея перетворюється у провідний принцип діяльності системи освіти як головного інституту соціокультурної спадщини, зачіпаючи цілі освітнього процесу, його зміст, форми та методи.

Разом із тим об'єктивна ситуація вимагає широкого розуміння процесу становлення обдарованої особистості, розгляд його як вирішального чинника у випереджальному розвитку покоління, покликаного жити й активно діяти у нових соціокультурних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах, що склалися, проблема становлення обдарованої особистості набуває особливої актуальності і стає найважливішим напрямком сучасних емпіричних пошуків і науково-теоретичних досліджень. Її активно розробляють провідні вчені країн світового

співтовариства (Ф. Баррон, Дж. Гілфорд, В. Гордон, Г. Лозанов, К. Роджерс, А. Ротенберг, К. Тейлор, Р. Торренс, В. Франкл). Процес становлення творчої особистості наразі розглядається як міждисциплінарна проблема і вивчається у різних аспектах: уточнюється співвідношення інтелектуальних здібностей, творчих якостей і мислення індивіда (В. Андреев, Д. Богоявленська, В. Заїка, І. Кон, Т. Кудрявцев, Я. Пономарьов та ін.), виявляються істотні ознаки креативності як однієї з інтегральних соціально значущих якостей особистості (С. Арієті, Р. Мей, Д. Богоявленська, О. Яковлева та ін.), досліджуються творчі здібності і творче мислення учнів у процесі навчання у загальноосвітніх закладах та закладах вищої освіти (Н. Ільєсов, О. Кочетов, Ю. Кулюткін та ін.), розглядаються закономірності розвитку творчого потенціалу особистості (Т. Кудрявцев, І. Семенов, С. Степінський та ін.), піддається суттєвому переосмисленню саме поняття творчості (А. Бодо, Б. Раушенбах, Р. Ремушам С. Штейн, А. Хатсон та ін.). Широко і багатоаспектно вивчається творча природа освітньої діяльності та шляхи формування творчої особистості вчителя (В. Бухвалов, В. Загвязинський, В. Кан-Калик, Ю. Львова, М. Никандров, М. Поташник, В. Сластенін та ін.).

Водночас, при всій значущості виконаних досліджень, залишаються недостатньо розробленими методологічні та технологічні аспекти становлення обдарованої особистості в умовах освітнього простору. Таким чином, виникає протиріччя між об'єктивною потребою суспільної та освітньої практики у становленні обдарованої особистості та недостатньою розробленістю його теоретико-методологічних і технологічних основ.

Мета статті. Розкрити специфіку соціально-психологічного супроводу процесу становлення обдарованої особистості.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до логіки дослідження для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс взаємодоповнюваних методів: теоретико-методологічний аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми; метод експертних оцінок, метод діалектичних пар і уявного експерименту. Це дозволило виявити рівень розробленості проблеми становлення обдарованої особистості з позицій між-

дисциплінарного дослідження і обґрунтувати концептуальні підходи до організації цього процесу в умовах освітнього середовища.

Провідна роль у дослідженні належить експерименту, в ході якого застосовувалися загальні діагностичні методи (включене спостереження, анкетування, тестування, діагностична бесіда, ранжування; використовувалася методика незалежних характеристик, застосовувалися методи творчого розвитку і саморозвитку особистості, соціометрія, вивчення продуктів діяльності); спеціальні психологічні методи (контентний психоаналіз, метод асоціацій, тренінговий діагностичний метод). Ці методи дозволили адекватно діагностувати рівень творчої активності особистості на різних етапах її становлення.

В ході перевірки результатів дослідження та узагальнення його висновків використовувалися системно-цілісний аналіз, методи математичної статистики в обробці даних, що дозволило з високим ступенем достовірності судити про ефективність проведеного дослідження.

Дослідно-експериментальною базою дослідження виступали освітні установи Центрального, Східного та Західного регіонів України. На різних етапах роботи дослідженням було охоплено 460 учнів, студентів вузів, вчителів, викладачів вищих навчальних закладів.

Дослідження виконувалось у декілька етапів.

На першому етапі з позицій міждисциплінарних досліджень вивчався стан розробленості проблеми у науці, визначалися методологічні підходи до її вирішення, формулювалася теоретична концепція становлення обдарованої особистості, розроблялася цілісна теоретико-методологічна модель соціально-психологічної системи, визначалися можливості різних інноваційних психотехнологій в організації процесу, накопичувався практичний досвід роботи у загальноосвітніх закладах та закладах вищої освіти.

На другому етапі була проведена дослідно-експериментальна робота щодо впровадження розробленої моделі соціально-психологічної системи становлення обдарованої особистості у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи; велася

робота з учнями та викладачами освітніх закладів різних типів; встановлювався науково-методичний зв'язок з педагогами вищих навчальних закладів.

На третьому етапі виявлялися можливості освітнього середовища загальноосвітньої школи в організації процесу становлення обдарованої особистості; уточнювалася концепція дослідження, яка вимагала розгляду розвиваючого середовища як умови ефективності протікання цього процесу.

На четвертому етапі здійснювався формувальний експеримент щодо організації процесу соціально-психологічного супроводу становлення обдарованої особистості в умовах розвиваючого середовища; на основі аналізу й обробки накопиченого фактичного матеріалу велася перевірка отриманих результатів; здійснювалося впровадження апробованої соціально-психологічної системи становлення обдарованої особистості в освітній процес різних навчально-виховних установ; розроблялися програми використання авторської соціально-психологічної системи становлення обдарованої особистості в діяльності різних типів освітніх закладів.

Констатовано, що у сучасних соціокультурних умовах різко підвищилася роль творчості в усіх сферах життєдіяльності суспільства, у зв'язку з чим набула особливої теоретичної актуальності і практичної значущості проблема становлення обдарованої особистості, що розуміється як процес оптимального включення суб'єкта в різні види творчої діяльності, процес самореалізації та саморозвитку засобами цієї діяльності [1; 3; 6]. Виявлення сутності процесу становлення обдарованої особистості передбачає аналіз: розвиваючого освітнього середовища з включеними в нього об'єктами творчості як умови здійснення даного процесу; педагогів і вихованців як суб'єктів творчого взаємопов'язаного і взаємодоповнюючого діяльнісного спілкування; творчої активності як інтегративної характеристики суб'єкта життєдіяльності, психологічного механізму творчості, одиниці функціонування обдарованої особистості; соціальної підтримки як особливої сфери професійної діяльності, в ході якої, спираючись на можливості особистості, на розуміння механізмів, що впливають на її творчу активність, відбувається

ся підбір адекватних способів для підтримування її в режимі оптимальної творчої життєдіяльності.

Показано, що концептуальне обґрунтування процесу становлення творчої особистості як цілісна єдність методологічних та теоретичних підстав базується на визнанні розвиваючого освітнього середовища як умови, що сприяє перетворенню спонтанної і безпосередньої активності суб'єкта в опосередковану культурну поведінку, творчу діяльність.

З'ясовано, що розвиваюча освітнє середовище виступає як особливим чином організований соціокультурний простір, що надає максимум можливих індивідуально-творчих траєкторій для саморозвитку всіх включених в суб'єктів, які здійснюють смислові відносини, пов'язані з осмисленням творчої діяльності з позицій життєвого, в тому числі реального або передбачуваного професійного самовизначення особистості; зі створенням у виконуваний діяльності нових сторін творчого потенціалу особистості; з формуванням зацікавленою у розширеному відтворенні особистістю свого потенціалу середовища оточуючих, середовища друзів; мобілізаційні відносини, спрямовані на подолання виникаючих у творчій діяльності труднощів, на готовність нести певні втрати заради досягнення кінцевого результату — становлення обдарованої особистості; диспозиційні відносини, пов'язані з баченням основної проблеми творчої діяльності, з виявленням потенціалу її практичного застосування у наявних умовах розвиваючого освітнього середовища, з управлінням процесом реалізації ідеї на практиці; позиційні відносини, засновані на реалізації багажу знань і умінь, досвіду і творчої активності всіх суб'єктів цього процесу відповідно до можливостей конкретного розвиваючого освітнього середовища; міжособистісні відносини, які передбачають взаємозбагачення кожного суб'єкта освітнього процесу, включеного в активне, творче, діяльнісне спілкування.

Узагальнена модель обдарованої особистості розроблялася на основі врахування сутності та специфіки творчості як загальнонаукового поняття і соціально-психологічного феномена, порівняльної характеристики різних типів творчої особистості, виявлення компонентів структури особистості; аналізу твор-

чої активності як базової підстави особистості. На основі цього створювався діагностичний інструментарій психологічного моніторингу процесу становлення обдарованої особистості (критерії, показники, рівні творчої активності, адекватна їм система способів стеження).

Моделювання соціально-психологічної системи, що забезпечує становлення обдарованої особистості в умовах розвиваючого освітнього середовища, включало в себе визначення динаміки становлення обдарованої особистості і відображення етапів її експериментальної роботи; виявлення механізмів, що стимулюють успішне протікання цього процесу; формулювання чітких цільових установок, що визначають завдання експериментальної роботи на кожному її етапі; внесення змін до змісту програм і до технологій освітнього процесу з метою адекватної відповідності змістовного компонента завданням становлення обдарованої особистості.

Механізм становлення обдарованої особистості в умовах розвиваючого освітнього середовища передбачав таку сукупність дій: визначити логіку становлення обдарованої особистості; виявити етапи роботи, що відображають цю логіку; сформулювати чіткі цільові установки, що визначають завдання експериментальної роботи на кожному її етапі; включити у зміст освітнього процесу різні аспекти творчої діяльності, сформулювати на їх основі міцні і гнучкі навички вирішення різноманітних творчих завдань; розробити систему творчих завдань, поетапно ускладнюваних і охоплюючих різні сфери життєдіяльності особистості; розробити систему контрольно-оцінних методик, що дозволяють з високим ступенем достовірності судити про рівень творчої активності особистості; скоординувати дії всіх суб'єктів освітнього процесу, які активно взаємодіють в умовах розвиваючого середовища.

Підготовка і перепідготовка педагогічних кадрів до створення розвиваючого освітнього середовища як умови становлення обдарованої особистості впроваджувалася на основі формування морально-психологічної готовності педагога до творчості, яка виражається в цільовій установці на індивідуально-особистісний підхід, стратегію співробітництва і співтворчості; організа-

цію діяльнісного спілкування суб'єктів освітнього процесу, що здійснюється на основі міждисциплінарного зв'язку; діалогічність взаємодії педагогів і вихованців, створення оптимальних умов для обміну інтелектуальними, моральними, емоційними, творчим цінностями; переважання емпатії в міжособистісних відносинах; спрямованість на підтримку індивідуального і творчого розвитку і саморозвитку особистості; надання особистості необхідного простору для прийняття самостійних рішень, свободи вибору змісту і способів творчої діяльності.

Реалізація програми соціально-психологічного супроводу процесу становлення обдарованої особистості засвідчила, з одного боку, позитивні зміни у параметрах креативності, а з іншого — самоактуалізації особистості, гармонізації системи ставлень і самооцінок, а також підвищення рефлексивності, що корегує її систему цінностей. У досліджуваних експериментальній групі відбулися значущі зміни за всіма показниками креативності — найбільші за шкалами дивергентного мислення та креативної спрямованості, а найменші — за шкалою винахідливості. Водночас у контрольній групі значущого зростання показників не відбулося.

Значущо зросли показники у респондентів експериментальної групи за шкалами рефлексивності, самооцінки, самоствавлення. Найбільшу кількість статистично значущих кореляційних зв'язків віднайдено між показниками рефлексії та всіма показниками розвитку творчих рис особистості: креативна мотивація та креативна спрямованість ($r=0,43$ при $p\leq 0,01$), свобода асоціацій ($r=0,47$ при $p\leq 0,01$), дивергентне мислення ($r=0,49$ $p\leq 0,001$), винахідливість ($r=0,52$ при $p\leq 0,001$). Найбільш значущим є кореляційний зв'язок між показниками рефлексії та таким показником як здібність до комбінування ($r=0,69$ при $p\leq 0,001$). Коефіцієнт кореляції між показниками рефлексії та показниками самооцінки на кінець експерименту склав $r=0,86$ при $p\leq 0,001$, між показниками саморегуляції й самооцінки $r=0,75$ при $p\leq 0,001$, між показниками саморегуляції й показниками рефлексії $r=0,82$ при $p\leq 0,001$. У контрольній групі за більшістю показників не було діагностовано значущих змін досліджувальних параметрів. Отже рефлексивність є

одним з провідних особистісних чинників розвитку обдарованої особистості.

В експериментальній групі змінилися такі параметри самоствавлення, як самовпевненість ($EГ1_{emp}=5,52$; $EГ2_{emp}=7,41$ при $p \leq 0,05$), самоцінність ($EГ1_{emp}=5,40$; $EГ2_{emp}=7,89$ при $p \leq 0,05$), самокерування ($EГ1_{emp}=6,32$; $EГ2_{emp}=7,71$ при $p \leq 0,05$), що значно зросли, та внутрішньою конфліктністю ($EГ1_{emp}=6,29$, $EГ2_{emp}=5,17$ при $p \leq 0,05$), що знизилася, а також відбулося підвищення однорідності вибірки за цими шкалами.

Змін зазнали параметри самоактуалізації респондентів: орієнтації у часі ($EГ1_{emp}=6,46$; $EГ2_{emp}=9,13$ при $p \leq 0,05$), цінностей ($EГ1_{emp}=5,87$; $EГ2_{emp}=6,31$ при $p \leq 0,05$), потреби у пізнанні ($EГ1_{emp}=7,58$; $EГ2_{emp}=9,74$ при $p \leq 0,05$), креативності ($EГ1_{emp}=7,81$; $EГ2_{emp}=9,86$ при $p \leq 0,05$), саморозуміння ($EГ1_{emp}=7,48$; $EГ2_{emp}=8,64$ при $p \leq 0,05$), гнучкості у спілкуванні ($EГ1_{emp}=6,29$; $EГ2_{emp}=7,44$ при $p \leq 0,05$). У контрольній групі суттєвих змін у параметрах самоактуалізації не відбулося.

Констатовано, що у респондентів з експериментальної та контрольної груп відбулася значна перебудова усієї системи цінностей загалом та її складових — ієрархічних систем термінальних цінностей у кожній життєвій сфері зокрема. Провідними цінностями респондентів експериментальної групи стали креативність, високий рівень матеріального забезпечення, саморозвиток та досягнення, а провідними сферами життя — навчання й освіта та професійне життя, а у респондентів контрольної групи провідними цінностями стали: високий рівень матеріального забезпечення, збереження індивідуальності, власний престиж та провідними сферами життя — професійне життя та навчання й освіта відповідно.

Висновки і пропозиції. Отже розроблена у дослідженні сукупність теоретичних положень і технологічних підстав містить в собі вирішення науково-прикладної проблеми — забезпечення системи соціально-психологічного супроводу процесу становлення обдарованої особистості в умовах розвиваючого освітнього середовища. Здійснений науковий аналіз підстав і факторів становлення обдарованої особистості в умовах розви-

ваючого освітнього середовища як цілісної сукупності вихідних передумов і причин, що обумовлюють ефективність процесу в рамках запропонованої системи, інтегровано у соціокультурний простір закладів освіти різного типу. Під час міждисциплінарного науково-теоретичного аналізу виокремлено інваріантні характеристики поняття обдарованої особистості як загальнонаукової і психологічної категорії; зроблена спроба визначення обдарованої активності як базової основи особистості; розроблено узагальнену модель обдарованої особистості, описані якісні та кількісні критеріальні показники оцінки обдарованої особистості, запропоновано методичний інструментарій діагностики рівня її сформованості на різних етапах становлення обдарованої особистості; охарактеризоване розвиваюче освітнє середовище як соціокультурний простір; розроблена концепція становлення обдарованої особистості в умовах розвиваючого освітнього середовища як сукупність науково-теоретичних та методологічних підстав; виявлено та описано механізм реалізації цього процесу в умовах розвиваючого освітнього середовища; запропонована науково обґрунтована й експериментально перевірена модель соціально-психологічної системи, спрямованої на процес становлення обдарованої особистості, що інтегрує структуру, зміст, науково-методичне обґрунтування та технологічне забезпечення процесу в умовах розвиваючого освітнього середовища; розроблено та впроваджено зміст підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів зі створення розвиваючого освітнього середовища як умови становлення обдарованої особистості. Створена концепція становлення обдарованої особистості в умовах розвиваючого освітнього середовища поглиблює і збагачує наукові уявлення про зазначений феномен, служить в якості евристичної основи теоретичного моделювання принципово нової соціально-психологічної системи; розроблена понятійно-термінологічна і методична інфраструктура дослідження механізму становлення обдарованої особистості збагачує категоріальний апарат психології.

Список використаних джерел

1. Анджейчак А. Психолого-педагогічні умови формування творчої особистості дитини в освітньо-виховних закладах / А. Анджейчак // Обдарована дитина. — 2000. — № 5. — С. 8–13.
2. Балл Г. О. Про визначальні характеристики здібностей і принципи їх врахування у навчально-виховній роботі / Г. О. Балл // Психологія. — К.: Дніпро, 1992. — Вип. 32. — С. 59–74.
3. Барко В. Психолого-педагогічна діагностика творчого потенціалу особистості учня в навально-виховному процесі / В. Барко, В. Панок, С. Лазаревський. — Тернопіль : ТНУ, 2000. — 85 с.
4. Богоявленская Д. Б. Пути к творчеству / Д. Б. Богоявленская. — М.: Знание, 1981. — 96 с.
5. Вільга І. Врахування сталих індивідуальних рис особистості як аспект гуманізації навчання і виховання / І. Вільга // Педагогіка і психологія. — 1998. — № 2. — С. 61–67.
6. Волобуєва Т. Б. Розвиток творчої компетентності школярів / Т. Б. Волобуєва. — Харків : ХНУ, 2005. — 110 с.
7. Кремень В. Освіта в Україні: стан і перспективи розвитку / В. Кремень // Неперервна професійна освіта. Теорія і практика. — К., 2001. — Вип. 4. — С. 56–81.
8. Лушин П. В. Два виміри принципу «ненашкодь» та кодекс екологічності / П. В. Лушин. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. — 235 с.
9. Максименко С. Д. Основи генетичної психології / С. Д. Максименко. — К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 1998. — 298 с.
10. Павловський М. А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ / М. А. Павловський. — К.: Техніка, 2001. — 312 с.
11. Подмазин С. И. Личностно ориентированное образование: социально-философское исследование. — Запорожье : Просвіта, 2000. — 84 с.
12. Савчин М. В. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. — Івано-Франківськ : Плай, 2001. — 204 с.

REFERENCES

1. Andzhejchak, A. (2000) Psihologo-pedagogichni umovi formuvannya tvorchoyi osobistosti ditini v osvitno-vihovnih zakladah [Psychological-pedagogical conditions of formation of a child's creative personality in educational institutions]. *Obdarovana ditina — Gifted child*, 5, 8–13 [In Ukraine].
2. Ball, G. O. (1992) Pro viznachalni harakteristiki zdbnostej i principij jih vrahuvannya u navchalno-vihovnij roboti [About vznakalnali characteristics of health and the principles of their understanding in the case of a rotary robot]. *Psihologiya — Psychology*, 32, 59–74 [In Ukraine].
3. Barko, V. (2000) *Psihologo-pedagogichna diagnostika tvorchoho potencialu osobistosti uchnya v navalno-vihovnomu procesi* [Psychological-pedagogical diag-

- nostics of creative potential of the student's personality in the bulk-educational process*]. Ternopil: TNU [In Ukraine].
4. Bogoyavlenskaya, D. B. (1981) *Puti k tvorchestvu [Ways to creativity]*. M.: Znanie [in Russian].
 5. Vilga, I. (1998) Vrahuvannya stalih individualnih ris osobistosti yak aspekt gumanizaciyi navchannya i vihovannya [Taking into account the persistent individual traits of personality as an aspect of humanization of education and upbringing]. *Pedagogika i psihologiya — Pedagogy and psychology*, 2, 61–67 [In Ukraine].
 6. Volobuyeva T. B. (2005) *Rozvitok tvorchoyi kompetentnosti shkolyariv [Development of pupils' creative competence]* Upravlinnya shkolyou — School management. Harkiv: HNU [In Ukraine].
 7. Kremen, V. (2001) Osvita v Ukraini: stan i perspektivi rozvitku [Education in Ukraine: the state and prospects of development] *Neperevna profesijna osvita. Teoriya i praktika — Continuous vocational education. Theory and practice*, 4, 56–81 [In Ukraine].
 8. Lushin, P. V. (2012) *Dva vimiri principu «nenashkod» ta kodeks ekologichnosti [Two dimensions of the «non-harm» principle and the environmental code]*. K.: NPU imeni M. P. Dragomanova [In Ukraine].
 9. Maksimenko, S. D. (1998) *Osnovi genetichnoyi psihologiyi [Fundamentals of Genetic Psychology]*. K.: Institut psihologiyi im. G. S. Kostyuka [In Ukraine].
 10. Pavlovskij, M. A. (2001) *Strategiya rozvitku suspilstva: Ukrainina i svit [Strategy of development of society: Ukraine and the world]*. K.: Tehnika [In Ukraine].
 11. Podmazin, S. I. (2000) *Lichnostno orientirovannoe obrazovanie: socialno-filosofskoe issledovanie [Personally oriented education: a socio-philosophical study]*. Zaporozhe: Prosvita [in Russian].
 12. Savchin, M. V. (2001) *Duhovnij potencial lyudini [The spiritual potential of man]*. Ivano-Frankivsk: Vid-vo Plaj [In Ukraine].

Добровольская Н. А.

канд. психол. наук, соискатель кафедры практической психологии и социальной работы Восточнукраинского национального университета имени Владимира Даля

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРОЦЕССА СТАНОВЛЕНИЯ ОДАРЕННОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье раскрыты социально-психологические механизмы становления одаренной личности; показаны пути преобразования образовательного процесса с целью повышения его эффективности, целостности и органичности, создания психолого-педагогической системы становления одаренной личности в условиях довузовской и вузовской подготовки. Приведены качественные характеристики, позволяющие опре-

делить уровень творческой активности на разных этапах становления одаренной личности; предложена апробированная на практике социально-психологическая система сопровождения процесса становления одаренной личности, основанная на создании развивающей образовательной среды как особым образом организованного социокультурного и образовательного пространства в различных типах образовательных учреждений. Разработана обобщенная модель одаренной личности, описаны качественные и количественные критериальные показатели оценки одаренной личности, предложен методический инструментарий диагностики уровня ее сформированности на разных этапах становления одаренной личности; охарактеризована развивающая образовательная среда как социокультурное пространство; разработана концепция становления одаренной личности в условиях развивающейся образовательной среды как совокупности научно-теоретических и методологических оснований; выявлены и описаны механизмы реализации этого процесса в условиях развивающейся образовательной среды; предложена научно обоснованная и экспериментально проверенная модель социально-психологической системы, направленной на процесс становления одаренной личности, интегрирующей структуру, содержание, научно-методическое обоснование и технологическое обеспечение процесса в условиях развивающейся образовательной среды.

Ключевые слова: личность, одаренность, творчество, креативность, одаренная личность, становление одаренной личности, трансформационные изменения социума.

Dobrovolska N. A.

Candidate of Psychological Sciences, applicant for the Department of Practical Psychology and Social Work of the East Ukrainian National University after V. Dahl

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE PROCESS OF FORMATION OF THE GIFTED PERSON

The article reveals the socio-psychological mechanisms of the formation of a gifted person; The ways of transformation of the educational process with the aim of increasing its efficiency, integrity and organicity, creating a psychological and pedagogical system of becoming a gifted person in the conditions of pre-university and university education are shown. The qualitative characteristics are given, allowing to determine the level of creative activity at different stages of the formation of a

gifted person; proposed a proven in practice socio-psychological system of supporting the process of becoming a gifted person, based on the creation of a developing educational environment as a specially organized socio-cultural and educational space in various types of educational institutions. A generalized model of a gifted person has been developed, qualitative and quantitative criterion indicators for assessing gifted activity have been described, methodological tools have been proposed for diagnosing the level of its formation at different stages of the formation of a gifted person; characterized by developing educational environment as a socio-cultural space; the concept of the formation of a gifted person in the conditions of a developing educational environment as a combination of scientific, theoretical and methodological grounds has been developed; identified and described mechanisms for the implementation of this process in a developing educational environment; A scientifically based and experimentally proven model of a socio-psychological system aimed at the process of becoming a gifted person integrating the structure, content, scientific and methodological substantiation and technological support of this process in a developing educational environment has been proposed.

Key words: personality, giftedness, creativity, creativity, a gifted person, the formation of a gifted person, transformational changes in society.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2019

УДК 159.9:616.8

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185830](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185830)

Жилин М. В.

старший преподаватель кафедры практической психологии

Одесского национального морского университета

e-mail: zhylin.mykhailo@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2898-4403

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ КОНЦЕПТ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И РОЛЬ ЭМОЦИЙ В УСЛОВИЯХ ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА

В статье представлен обзор работ ряда авторов, посвященных эмоциям, интеллекту и эмоциональному интеллекту. Рассмотрен ряд методологических подходов к определению уровня эмоционального интеллекта, а также дан сравнительный анализ методологий определения IQ и EQ. Приведена характеристика психологических, общественных и социально-экономических процессов в условиях постиндустриального общества, а также роли и функции как эмоций, так и показателей интеллекта и эмоционального интеллекта в настоящее время. Указаны направления исследований эмоций с учётом происходящих в социуме изменений.

Ключевые слова: эмоции, эмоциональный интеллект, постиндустриальное общество, психологические процессы, психологическая гносеология.

Постановка проблемы. В настоящее время роль и значение эмоций в общественной жизни и в экономических отношениях постоянно растёт. В условиях существенного увеличения и диверсификации информационных потоков и повышения требований к их обработке, а также нарастания скорости всех социальных процессов и актуализации необходимости решения новых сложных задач интуитивная составляющая методологий аналитической оценки различных факторов и событий становится важной и неотъемлемой частью как прикладных, так и научных исследований.

Целью статьи является анализ социальных тенденций и психологических процессов в обществе, а также роль эмоций и концепта эмоционального интеллекта в условиях роста информационных потоков.

Предметом исследования являются эмоции в неразрывной связи с общественными процессами и способами их познания и осмысления.

Эмоциональный интеллект (emotional intelligence) определяют как способность понимать намерения, мотивацию и желания различных людей, а также способность осознавать и управлять своими эмоциями и эмоциями других людей в целях решения практических задач. На наш взгляд, в таком определении, сформулированном Смитом в начале двадцать первого века четко прослеживается влияние идей Дэвида Вэкслера, который понимал интеллект как системную способность человека целенаправленно действовать и рационально мыслить. При этом рациональность мышления рассматривалась Вэкслером фактически лишь с точки зрения оценки эффективности взаимодействия с окружающим миром. А продуктивность мышления определялась исходя из возможности получения материального результата и производства материальных ценностей. Иными словами, концепт интеллекта хорошо вписывался в философию развития индустриального общества и общества потребления [9].

Если Чарльз Дарвин рассматривал в своём труде «Выражение эмоций у людей и животных» роль проявления эмоций для выживания видов, а также для их адаптации, то работы многих других ученых скорее говорили о роли и значении обуздания эмоций и управления ими в развитии этики, культуры и общества в целом [2]. Например, Зигмунд Фрейд полагал, что первые законы и предписания этики, такие как «Свод законов Хаммурапи», созданный в Вавилоне в XVIII веке до н. э., или эдикт императора Ашоки, можно расценивать как стремление структурировать и придать проявлению эмоций цивилизованную форму. В каком-то смысле быть культурным или даже точнее — находиться внутри культурного поля, с точки зрения основателя психоанализа, означает быть

в состоянии сдерживать эмоции [5]. В связи с чем мысль о ненужности и неважности эмоций получила разнообразное отражение в различных идеях, связанных с путями развития общества. В том числе — в идеях научного технического прогресса, который укоренился в сознании многих поколений как незыблемый и чуть ли не самый важный смысл существования человечества. В связи с подобным статусом научного прогресса всё, что мешало или даже не помогало развитию науки и техники, легко могло быть объявлено и зачастую объявлялось злом. В такой ситуации именно рациональное вышло на первый план. Поэтому и коэффициент интеллекта, и различные исследования, связанные с фактором общего интеллекта вышли на ведущие роли. Нашли своё отражение в развитии многих теорий психометрии и связанных с ними тестах интеллекта. Однако в настоящее время общественные процессы стали принимать другую форму. Общество меняет и пересматривает свои ценности. Поэтому коэффициент интеллекта, основанный на ряде логических и арифметических задач, целью которых в большей степени служит определение способности человека обобщать и сопоставлять известные факты, на наш взгляд, уже не является настолько точным, каким он был в начале двадцатого века. Это связано в том числе с тем, что задачи, которые ставятся индустриальным и постиндустриальным обществом перед человеком, стали гораздо более системными, разноплановыми и динамическими. И уже не столь важно решать какие-либо узкоспециализированные задачи самому, сколь важно найти специалистов, которые в состоянии их решить. Время инженеров, как людей, определяющих вектор развития общества, несколько потеряло своё прежнее значение. Пришло время менеджеров и коммуникаторов. И теперь скорее они задают направление развития общественных процессов. Существует мнение, что двадцать первый век либо будет временем гуманитариев, либо его не будет вообще. И это уже связано не с развитием технологий, а с предотвращением глобальных угроз, встающих перед человечеством. И сейчас вполне можно полагать, что основным вопросом является уже не научное открытие как таковое, а способ, которым человечество с этим от-

крытием в состоянии обойтись. При этом важно отметить, что коэффициент интеллекта скорее был призван решить вопрос оценки адаптивности индивида к общественным процессам, а также объяснить успех того или иного человека в поле достижений материального мира со всем многообразием экономических отношений в нём. В настоящее же время общественное устройство существенно изменилось и продолжает значительно изменяться. Это можно проследить, например, по содержанию рейтинга капитализации ведущих компаний мира. Если раньше в нём значительную роль играли корпорации, которые фактически имели лишь материальные активы и за счёт них занимали ведущие места; то сейчас всё большее и большее значение приобретают компании, основной капитал которых составляют именно активы нематериальные. Пьером Бурдье в 1980 году был сформулирован концепт социального капитала, ценность которого, с точки зрения автора, в значительной мере была обусловлена снижением транзакционных издержек и повышением прибыли организации [6]. Но уже через восемь лет Джеймс Коулман дополнил и развил концепт социального капитала в своей статье «Социальный капитал в производстве человеческого капитала». Согласно идеям, высказанным в этой работе, социальный капитал является общественным благом, однако создается индивидами с целью получения собственной выгоды. Коулман предположил, что для построения социального капитала необходимы социальный контракт и наличие социальных норм. Также была высказана идея, что социальный капитал изначально является нейтральным и его оценка зависит от способов его использования. Иными словами, оценка капитала и его форм зависит не только от количественных, но и от качественных характеристик. Способ обхождения с социальным капиталом, так же как и способ его получения зависит не столько от рациональной сферы, сколько — от сферы эмоциональной. Это обуславливает необходимость рассмотрения концепта эмоционального интеллекта, роли мышления и эмоций, а также их соотношения между собой [4].

Большое количество информации, с которым сталкивается человек в процессе ежедневной жизнедеятельности, не только

растёт с каждым годом, но и значительно превышает информационные объёмы, с которыми когда-либо приходилось взаимодействовать человеку. В настоящее время основной вопрос состоит даже скорее не в том: каким образом обработать информационные потоки, а скорее в том: каким образом выбрать то, что необходимо анализировать и что анализу можно не подвергать. Следствием запутанности и нетривиальности этой задачи, на наш взгляд, является ряд ошибок мышления, которые уже практически носят системный характер. К таким ошибкам мы можем отнести: необоснованные выводы из имеющейся информации; безосновательные обобщения, а также произвольное игнорирование какой-то части информации; неаргументированная индукция и распространение концепций, идей и выводов на более широкий класс событий, пренебрежение деталями и нюансами, чрезмерная дихотимизация информации, исходя из принципа свой — чужой, чёрное — белое. Подобные ошибки, на наш взгляд, обусловлены систематической нехваткой информации, которую можно рассматривать как обработанную и достоверную. И если говорить еще более точно, то можно сказать о субъективном ощущении этой нехватки. Что в свою очередь вызвано значительными требованиями к личности, которые выдвигает общество перед человеком. Идеализацией социальных и профессиональных ролей. Ростом уровней тревоги, связанным с практической невозможностью обработки информационных потоков. Растущая необходимость решения сложных задач, стоящих в различных практических областях, постоянно повышающаяся роль конвергентных знаний и решений, развитие дисциплин, находящихся на стыке ряда наук, требуют в настоящее время от профессионала не только разбираться в своей предметной области, но и быть в курсе тенденций и научных разработок в других областях. В создавшихся условиях, на наш взгляд, актуализируются философские гносеологические вопросы ограничений возможностей познания. А в частных случаях мы можем говорить об ограничениях рационального осмысления окружающей реальности. В условиях, когда для осознания сложнотерминированной многовариантной реальности рационального мышления становится

недостаточно, эмоции становятся тем дополнением или даже той базой, которая позволяет как адекватно отвечать вызовам общества, так и достраивать недостающие фрагменты реальности в условиях нехватки информации. А также позволяют в условиях переизбытка информации интуитивно осуществлять выбор: какую именно информацию необходимо обрабатывать и осмысливать. В процесс анализа, кроме формальной и диалектической логики, могут быть и даже должны быть включены интуитивные построения. Так выбор способа и вида анализа на интуитивной основе вполне может дать возможность осуществить его как качественнее, так и быстрее.

Иными словами, в вышеизложенном речь идёт о регулирующей и синтезирующей функциях эмоций, а также о компенсаторной функции. Именно компенсаторная функция, заключающаяся в восполнении эмоциями недостающей надёжной и/или обработанной, осознанной информации, является, наряду с управляющей функцией, одной из ведущих функций эмоций в настоящее время.

Человек постиндустриального общества — это человек, который мыслит себя как человека рационального, но, по сути, является человеком эмоциональным. Принятие решений на основе логики весьма затруднено как в связи с практической невозможностью осуществить всесторонний рациональный анализ происходящих в обществе процессов, так и осмыслить какой-либо товар или коммерческий продукт как по его внутреннему содержанию, так и в сравнении его с другими продуктами. Это связано как с тем, что времени для анализа очень мало, так и с тем, что количество объектов, которые необходимо проанализировать достаточно велико. Кроме всего прочего, стоимость часа времени среднестатистического работника в развитой индустриальной стране значительно выросла — как по абсолютным показателям, так и с учетом ставок дисконта, реальной покупательской способности и т. д. Время на принятие решений о покупке имеет тенденцию к уменьшению — в том числе и потому, что стало экономически целесообразней купить две сходные по характеристикам вещи, чем выбирать какую-либо одну из них, исходя из её качественных характеристик. Сто-

имость времени специалистов ведущих специальностей имеет устойчивую тенденцию к росту.

Время выбора товаров на основе полезности сменилось временем выбора на основе брендовых предпочтений, которые имеют скорее эмоциональный, чем рациональный характер. Товары перестали кардинально отличаться друг от друга по уровню технологичности. Эргономика и маркетинг вышли на первые роли. Появилась тенденция оплаты не только качества, но и принадлежности. На наш взгляд, покупая продукцию фирмы Apple, люди платят не только за её характеристики и полезность, но и за возможность прикосновения к легенде создания и роста этой компании. Происходит процесс некоторого олицетворения с создателем бренда, а также присоединения к клубу успешных людей. У меня Apple — я такой же, как вы. Выбор той или иной марки стал вопросом эмоционально-психологическим и перестал быть вопросом сугубо рациональным. Уровень технологий таков, что лишь высокоточная техника может анализировать имеющиеся оттенки. В связи с вышесказанным, на наш взгляд, вполне очевидно, что значимость эмоций и необходимость их оценки в современных условиях существенно выросла и, по всей видимости, будет продолжать расти. Эмоции получили роль нового языка, стали системой символов, с помощью которой можно делать выводы о значимости происходящего с точки зрения собственных потребностей. Эмоции стали мотивационной основой практически любой деятельности. С развитием гуманизма и толерантности во многих развитых странах практически исчезла физическая необходимость ежедневной борьбы за существование, за добычу пищи. Большое количество социальных институтов готовы снабдить человека всем необходимым, по крайней мере, для продолжения его жизнедеятельности. Система пособий и социальной поддержки всё больше снижает рациональную составляющую в мотивации. В настоящее время эмоции всё более непосредственно связывают мотивы и реализацию деятельности, выполняют функцию оценки ее хода и результатов, являются основой организации деятельности, стимулируют и направляют её.

Всё это, на наш взгляд, говорит о растущей роли эмоций в различных общественных сферах, что обуславливает необходимость дальнейших научных исследований в этой предметной области, даёт право говорить о важности изучения роли эмоций в условиях современного общества, а также о целесообразности дальнейшей разработки и усовершенствования соответствующей методологии для их оценки.

Список использованных источников

1. Батуев А. С. Факторы организации поведения. Роль эмоций в организации поведения // Физиология высшей нервной деятельности и сенсорных систем. — 3-е издание. — СПб.: Питер, 2010. — 320 с.
2. Дарвин Ч. О выражении эмоций у человека и животных. — СПб.: Питер, 2001. — 384 с.
3. Косоногов В. В., Мартинес-Сельва Х. М., Санчес-Наварро Х. П. Обзор современных методов измерения физиологических признаков знака и силы эмоциональных состояний // Теоретическая и экспериментальная психология. — 2017. — Т. 10, № 3. — С. 63—78.
4. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3.
5. Фрейд З. Недовольство культурой. Психоаналитические этюды. — М.: АСТ, 2004. — 107—220 с.
6. Durlauf S. N., Fafchamps M. Social Capital // Ph. Aghion, S. Durlauf (ed.). Handbook of Economic Growth. — 2005. — Vol. 1. — P. 1639–1699.
7. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R., Sitarenios G. Emotional Intelligence As a Standard Intelligence. — Emotion, 2001.
8. Pietropaolo S.; Crusio W. O. Genes and cognition // Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science. — 2010. — 2 (3). — P. 345—352.
9. Smith M. K. Howard Gardner and multiple intelligences // The Encyclopedia of Informal Education, 2002.

References

1. Batuev, A. S. (2010). Faktori organizatsii povedeniia. Rol emotsii v organizatsii povedeniia [Factors of organization behavior. The role of emotions in the organization of behavior]. *Fiziologiya vysshei nervnoi deyatel'nosti i sensorykh sistem*. — *Physiology of higher nervous activity and sensory systems*, 3, 177–320 [in Russian].
2. Darwin, Ch. (2001). *O vyrazhenii emotsii u cheloveka i zhivotnykh*. [About the expression of emotions of humans and animals]. Spb.: Piter [in Russian].
3. Kosonogov, V. V., Martines-Selva, H. M., Sanches-Navarro, H. P. (2017). Obzor sovremennykh metodov izmereniia fiziologicheskikh priznakov znaka i sily emotsionalnykh sostoyanii. [Review of modern methods for measuring the

- physiological signs of the sign and the strength of emotional states]. *Teoreticheskaia i Eksperimentalnaia Psihologiiia*. — *Theoretical and Experimental Psychology*, Vol. 10, 3, 63–78. [in Russian].
4. Koulman, Dzh. (2001). Kapital sotsialnyii i chelovecheskii. [Social and human capital]. *Obschestvennyie nauki i sovremennost*. — *Social Sciences and Modernity*, 3, 54–89. [in Russian].
 5. Freyd, Z. (2004). *Nedovolstvo kulturoi. Psihoanaliticheskie etyudyi*. [Dissatisfaction with the culture. *Psychoanalytic Studies*]. M.: «Izdatelstvo AST». [in Russian].
 6. Durlauf, S. N. & Fafchamps, M. (2005). Social Capital. S. N. Durlauf & Ph. Aghion & S. Durlauf (Ed.); *Handbook of Economic Growth*. — Ed.1, Vol.1, 1639—1699.
 7. Mayer, J. D. (2001). Emotional Intelligence As a Standard Intelligence. J. D. Mayer, P. Salovey, D. R. Caruso & G. Sitarenios. — *Emotion*.
 8. Pietropaolo, S. & Crusio, W. O. (2002). Genes and cognition. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, Vol. 2, 3, 345–352.
 9. Smith, M. K. (2002). Howard Gardner and multiple intelligences. *The Encyclopedia of Informal Education*. Vol.2, 96–132.

Жилін М. В.

старший викладач кафедри практичної психології
Одеського національного морського університету

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ КОНЦЕПТ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ І РОЛЬ ЕМОЦІЙ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті представлений огляд робіт ряду авторів, присвячений емоціям, інтелекту і емоційному інтелекту. Розглянуто ряд методологічних підходів до визначення рівня емоційного інтелекту, а також даний порівняльний аналіз методологій визначення IQ і EQ. Наведено характеристику психологічних, суспільних і соціально-економічних процесів в умовах постіндустріального суспільства, а також ролі і функції як емоцій, так і показників інтелекту й емоційного інтелекту в даний час. Вказані напрямки досліджень емоцій з урахуванням змін, що відбуваються в соціумі.

Ключові слова: емоції, емоційний інтелект, постіндустріальне суспільство, психологічні процеси, психологічна гносеологія.

Zhylin M. V.

Senior Lecturer, Department of Practical Psychology, ONMU.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS DETERMINING
THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE
AND THE ROLE OF EMOTIONS IN THE CONDITIONS
OF THE POST-INDUSTRIAL SOCIETY**

Emotional intelligence is defined as the ability to understand the intentions, motivation and desires of various people, as well as the ability to recognize and manage their emotions and the emotions of others in order to solve practical problems. In our opinion, this definition formulated by Smith at the beginning of the twenty-first century clearly traces the influence of the ideas of David Wechsler, who understood intellect as the systemic ability of a person to act purposefully and rationally. In this case, rationality of thinking was considered by David Wechsler in fact only from the point of view of evaluating the effectiveness of interaction with the outside world. And the productivity of thinking was determined on the basis of the possibility of obtaining a material result and the production of material values. In other words, the concept of intelligence fits well with the philosophy of industrial society and consumer society. Charles Darwin considered in his work *Expression of Emotions in People and Animals*, the role of manifestations of emotions for the survival of species, as well as for their adaptation, the work of many other scientists rather spoke about the role and importance of curbing emotions and managing them in the development of ethics and culture and society as a whole. Sigmund Freud believed that the first laws and regulations of ethics, such as the «Code of Hammurabi», created in Babylon in the XVIII century BC. e., or the edict of the emperor Ashoka, can be regarded as a desire to structure and give the manifestation of emotions a civilized form. In a sense, to be cultural or even more precisely — to be inside the cultural field, from the point of view of the founder of psychoanalysis, means being able to restrain emotions. In this connection, the thought of the uselessness and unimportance of emotions has received a variety of reflections in various ideas related to the development of society. Including — in the ideas of scientific technical progress, which has taken root in the minds of many generations as the unshakable and almost the most important meaning of human existence. In connection with a similar status of scientific progress, everything that hindered or did not even help the development of science and technology could easily be declared, and often was declared, evil. In such a situation, it was rational that came

to the fore. Therefore, the coefficient of intelligence, and various studies related to the factor of general intelligence took the lead. They are reflected in the development of many theories of psychometry and related tests of intelligence. However, at present, social processes have begun to take a different form. Society changes and revises its values. Therefore, IQ, based on a number of logical and arithmetic problems, the purpose of which to a greater extent is to determine a person's ability to generalize and compare known facts, in our opinion, is no longer as accurate as it was at the beginning of the twentieth century.

The importance of emotions and the need to evaluate them under modern conditions has increased significantly and, in all likelihood, will continue to grow. Emotions have the role of a new language, become a system of symbols, with which you can draw conclusions about the significance of what is happening in terms of own needs of the relevant person. Emotions have become the motivational basis of almost any activities.

At present, emotions are increasingly directly connecting motives and realization of activities, perform the function of evaluating its progress and results, are the basis of organizing activities, stimulate and direct it.

All of the above, in our opinion, speaks of the growing role of emotions in various public spheres, which necessitates further research in this subject area, gives the right to speak about the importance of studying the role of emotions in modern society, as well as the feasibility of further development and improvement of the corresponding methodologies for their evaluation.

Key words: emotions, emotional intelligence, post-industrial society, psychological processes, psychological gnoseology.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2019

УДК 316.64:159.922

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185831](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185831)

Жовтянська В. В.

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

e-mail: VZhovtianska@gmail.com

ORCID: ID 0000-0002-7992-6943

**ДВА ВИДИ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ І ПСИХОЛОГІЧНІ
ЗАСАДИ ЇХНЬОГО ФОРМУВАННЯ**

У роботі розглядаються засади формування двох видів соціальних норм, які можуть бути позначені як моральні та традиційні. Зазвичай дослідники виділяють два види соціальних норм за джерелом їхнього походження: моральні та конвенційні. Перші пов'язуються із забороною на нанесення шкоди іншим людям; другі пов'язуються із суспільними домовленостями стосовно стандартів поведінки в певних ситуаціях. Я висунула припущення, що ті соціальні норми, які не пов'язані із забороною нанесення шкоди іншим, за своїм походженням можуть бути пов'язані не з домовленостями між людьми, а з тим, що звичні для індивідів паттерни поведінки розглядаються ними як обов'язкові для виконання стандарти. Можливість утворення соціальних норм у такий спосіб перевірялася в емпіричному дослідженні, результати якого підтверджують вихідне припущення.

Ключові слова: соціальні норми, моральні соціальні норми, конвенційні соціальні норми, традиційні соціальні норми.

Постановка проблеми. Соціальна норма — одне з фундаментальних понять соціогуманітарних наук, і подекуди воно навіть визначається як основне поняття соціальної онтології (Detel, 2008). Таке велике значення соціальним нормам при дослідженні суспільних процесів надається у зв'язку з тим, що вони розглядаються як одна з головних передумов організованої людської взаємодії (Shmidt & Tomasello, 2012). Наразі найбільший інтерес до соціальних норм з огляду на історію і

кількість досліджень виявили соціальна філософія і соціологія. Хоча не можна сказати, що психологія не має своїх напрацювань у цій галузі, усе ж багато запитань залишаються відкритими. Передусім це стосується розуміння механізмів формування і функціонування різних видів соціальних норм.

Аналіз літератури. У найбільш загальному розумінні соціальні норми — це приписи, стандарти або практики, які встановлюють і регулюють поведінку членів певної соціальної групи (Бобнева, 1980; Detel, 2008). Однак психологічний погляд на соціальні феномени передбачає, що для того, щоб якісь приписи чи стандарти регулювали поведінку, вони мають якимось чином ідентифікуватись як поведінкові регулятори конкретними індивідами. Тому у психології під соціальними нормами зазвичай розуміють уявлення індивіда як члена соціальної групи про те, як члени цієї соціальної групи мають себе поводити в тій чи іншій ситуації (Cialdini et al., 1990; Fehr & Fischbacher, 2004; McDonald & Crandall, 2015); подекуди під соціальними нормами розуміються уявлення індивіда про те, як будуть поводити себе більшість значущих для нього людей (Reynolds et al., 2015). При цьому виділяються два типи соціальних норм (Cialdini et al., 1990): дескриптивні та ін'юнктивні. Перші стосуються індивідуальних уявлень про те, як будуть поводитись інші, тобто описують, що є звичайним для членів соціальної групи. Другі стосуються уявлень про те, які зразки поведінки в цій групі є припустимими, а які неприпустимими.

Більшість дослідників зосереджується на аналізі ін'юнктивних соціальних норм, оскільки саме вони виступають безпосереднім регулятором поведінки людей у групі. Функціонування таких норм зазвичай пов'язується із застосуванням санкцій, які розглядаються як механізм запобігання нормативним порушенням (Cialdini et al., 1990; Detel, 2008; Fehr & Fischbacher, 2004). Причому наразі можна виділити дві точки зору на спосіб функціонування ін'юнктивних соціальних норм.

Так, деякі дослідники вважають, що таке функціонування пов'язане з уявленнями індивіда про те, які очікування від нього мають інші члени групи, та що саме буде ними схвалюватися, а що, навпаки, підпаде під дію санкцій (Cialdini et al.,

1990). Тобто йдеться про подвійні очікування: мої очікування стосовно того, що від мене очікують інші. При такому підході основним механізмом функціонування соціальних норм є конформність, тобто орієнтація індивіда на схвалення його поведінки іншими членами групи.

Інша точка зору передбачає, що ін'юнктивні соціальні норми — це не лише привід для регуляції індивідом власної поведінки відповідно до загальних стандартів, а й привід для критики індивідом поведінки інших людей (Rakoczy & Shmidt, 2013). Це значить, що будь-який член групи є не лише об'єктом, а й суб'єктом дії соціальних норм. Тут постає питання про те, звідки беруться норми, які застосовуються індивідом для оцінки власної поведінки та поведінки інших людей, тобто постає питання про засади формування соціальних норм.

Дослідники виділяють декілька видів соціальних норм за способом їх формування. Так, подекуди виділяються норми раціональності, які відображають логічні стандарти (Rakoczy & Shmidt, 2013), і норми благопристойності, які «забороняють» членам групи робити речі, які викликають фізіологічну відразу в інших людей (Lisciandra et al., 2013). Але найчастіше дослідники виділяють моральні і конвенційні соціальні норми (Schmidt & Tomasello, 2012; Rakoczy & Shmidt, 2013; Lisciandra et al., 2013). Якщо перші пов'язуються із запобіганням нанесення прямої шкоди людині або суспільству, то другі розглядаються як відносно довільні домовленості стосовно стандартів поведінки у певних ситуаціях.

Подекуди лише конвенційні норми вважаються власне соціальними нормами, тому що лише вони спираються на зовнішній щодо індивіда соціальний контекст, у той час як моральні норми є інтерналізованими, «внутрішніми» стандартами для індивіда (Lisciandra et al., 2013; Reynolds et al., 2015). Водночас є думка, що для того, щоб норми сприймалися індивідом саме як норми, вони мають бути інтеріоризовані його психікою, тобто норма є водночас і загально-соціальним, і власне психічним явищем (Andrighetto et al., 2007).

Отже, наразі в множині поглядів на те, що таке соціальна норма, а тим більше стосовно видів соціальних норм і меха-

нізмів їхнього формування чи функціонування, панує швидше різноманіття, аніж одностайність. А от у чому сходиться більшість дослідників, так це в баченні ролі соціальних норм у суспільстві. Вони розглядаються не лише як базис соціальної кооперації, а й як міцний засіб запобігання деструктивній поведінці у членів групи, і зокрема як засіб запобігання передсудам і дискримінації (McDonald & Crandall, 2015).

Із такою позитивною оцінкою ролі соціальних норм у суспільстві можна знайти незгоду лише у небагатьох дослідників. Так, Кренделл та ін. вважають, що сили, які формують нормативне наступництво, і сили, які визначають людські передсуди, ті самі (Crandall et al., 2013). При цьому соціальні норми можуть толерувати або не толерувати передсуди, залежно від ставлення у суспільстві до певних соціальних груп (і їхніх представників). У цілому автори спостерігають тенденцію до поступового розширення нормативного прийняття різних соціальних груп у суспільстві: те, що піддавалось обструкції, скажімо, сто років тому, зараз сприймається як цілком нормальне. Цікавим є теоретичне дослідження Товстокорої, яка вважає, що дискурс бінарних опозицій типу «норма — антинорма», де остання за визначенням маркується як негативне явище, призводить до неможливості зміни соціальних норм (Товстокора, 2015).

В останніх двох дослідженнях явно або неявно піднімається питання про можливість і навіть необхідність зміни соціальних норм, це означає, що соціальна норма як така може нести в собі не лише користь, а й негатив або, скажімо так, складності для функціонування суспільства. Узагалі питання про роль соціальних норм безпосередньо стосується питання про їхнє походження, а якщо більш точно, стосується того факту, що не всі соціальні норми є моральними соціальними нормами, тобто такими нормами, що містять несхвалення деструктивної щодо суспільства або індивіда поведінки. Як уже говорилося, більшість авторів окрім моральних виділяють ще конвенційні соціальні норми, і саме вони, а точніше їхнє походження і функціонування викликають питання. Перше з них можна сформулювати так: а чи справді такі норми є конвенційними, тобто нормами-домовленостями? І друге питання: чи справді

такі норми є базою для забезпечення кооперативної поведінки членів суспільства, як на цьому наголошують деякі дослідники? **Метою** цієї роботи є визначення засад формування соціальних норм, а передусім тих норм-умовностей, які не пов'язані з запобіганням деструктивної поведінки членами соціальної групи.

Можна припустити, що якщо говорити про соціальні норми, які не пов'язані з вимогами раціональності, фізіологічною гидливістю і заборонами на нанесення шкоди іншим, то це в першу чергу будуть норми, які швидше можна назвати традиційними, аніж конвенційними. Це норми, походження яких пов'язано з тенденцією сприймати звичні паттерни поведінки як обов'язкові стандарти для виконання членами суспільства. Звичність тут розглядається у найширшому розумінні: це те, що є звичайним і регулярним у житті певної групи, а не лише конкретного індивіда.

Отже, перша **гіпотеза** дослідження виглядає наступним чином. Існує принаймні два види соціальних норм, які відрізняються за способом свого формування. Формування соціальних норм першого виду обумовлено заборонами на нанесення шкоди людині або суспільству. Тут йдеться про те, що зазвичай іменується моральними нормами. Формування норм другого виду обумовлено тим, що звичні для членів групи форми поведінки розглядаються ними як обов'язкові для загального виконання стандарти. Такі норми будемо надалі позначати як традиційні.

Крім того, можна висунути **гіпотезу** про те, що індивіди, схильні до актуалізації норм другого типу, статистично відрізняються від індивідів, не схильних до їх актуалізації, низкою індивідуальних особливостей, а саме: 1) більш низькою гнучкістю мислення; 2) більш низькою рефлексивністю за когнітивним стилем «імпульсивність — рефлексивність»; 3) більшою орієнтацією на цінності конформності і традиції.

Дизайн дослідження. Для перевірки висунутих гіпотез було проведено емпіричне дослідження. Його основним інструментарієм виступила спеціально розроблена анкета, яка складалася з трьох основних завдань. У кожному з них досліджуваним пропонувалося за 5-бальною шкалою оцінити низку зразків людської поведінки. У першому завданні потрібно було оцінити,

наскільки нормальними за суб'єктивним сприйняттям респондента є наведені зразки поведінки. У другому завданні потрібно було оцінити, наскільки ці зразки поведінки з погляду респондента є звичайними. Нарешті, в третьому завданні потрібно було оцінити, наскільки ці зразки поведінки, на думку респондента, є припустимими або неприпустимими.

Перше завдання анкети було спрямоване на визначення суб'єктивної оцінки нормальності тієї чи іншої поведінки. Друге завдання було спрямоване на визначення відповідності поведінки до описативних соціальних норм, а третє завдання — на визначення відповідності поведінки до ін'юнктивних соціальних норм.

Зразки поведінки, які надавалися респондентам для оцінки, були різного плану. По-перше, було два приклади поведінки, пов'язаної з нанесенням безпосередньої шкоди суспільству (вони стосувалися актуальної для України теми надання хабарів). По-друге, було чотири приклади поведінки, яка не несе безпосередньої шкоди, але тією чи іншою мірою порушує звичні стандарти, характерні для українського соціуму. Діапазон таких «порушень» коливався від фарбування волосся у незвичний колір до появи без одягу в громадських місцях. По-третє, було два приклади поведінки, пов'язаної, в одному випадку, з гомосексуальними, а в другому — з міжрасовими стосунками.

Крім того, респондентам пропонувалося кілька тестів для визначення індивідуальних характеристик: тест визначення когнітивного стилю «імпульсивність — рефлексивність» «Порівняння схожих малюнків» Дж. Кагана, субтест на дивергентне мислення Дж. Гілфорда, ціннісний опитувальник Ш. Шварца.

У дослідженні взяла участь 38 студентів з Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова і Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вік досліджуваних становив від 18 до 22 років.

Результати. Спочатку було проведено кореляційний аналіз між оцінками поведінкових зразків за описативними та ін'юнктивними соціальними нормами. Тобто розглядалось, як корелюють оцінки зразків поведінки за рівнем звичайності з оцінками цих же зразків поведінки за рівнем припустимості.

Виявилось, що для зразків відносно незвичайної поведінки (поведінки, що порушує звичні стандарти), а також для зразків поведінки, яка стосувалася міжрасових і гомосексуальних стосунків існує значуща кореляція між оцінками такої поведінки за рівнем звичайності і за рівнем припустимості. Причому кореляція тут є доволі відчутною: коефіцієнти кореляції містяться в діапазоні від 0.43 до 0.65. Натомість для зразків поведінки, яка стосується нанесення шкоди суспільству (тобто порушує моральні норми), такої кореляції не виявлено.

Отже, ми можемо констатувати, що є норми, застосування яких не пов'язано із типовістю, тобто звичайністю, з погляду індивіда, поведінкових паттернів, і є норми, застосування яких з цією типовістю пов'язані. У цьому другому випадку йдеться про те, що дескриптивні норми, тобто очікування на певну поведінку як типову і стандартну, мають тенденцію перетворюватися на ін'юнктивні норми, тобто норми-вимоги.

Тут може виникнути запитання, чи достатньо самих лише коефіцієнтів кореляції, щоб говорити, що саме сприйняття поведінки індивідом як звичайної або незвичайної впливає на те, щоб ця поведінка маркувалася ним як припустима чи не припустима. Ми ще повернемося до цього питання, коли будемо обговорювати зв'язок між характером застосування норм і індивідуальними характеристиками респондентів.

Важливо зауважити, що для зразків поведінки, яка стосувалася міжрасових і гомосексуальних стосунків, можна бачити той самий ефект, що й для інших зразків відносно незвичайної поведінки, а саме — зв'язок між звичайністю та припустимістю. Власне, це і не дивно, адже такі стосунки, принаймні їхній вияв, не є типовими для українського суспільства. Наявні дані показують, що упередження стосовно міжрасових і гомосексуальних стосунків, принаймні частково, пов'язані саме з їх незвичайністю. Узагалі, якщо оцінки поведінки як звичайної або незвичайної можуть ставати підставою для маркування цієї поведінки як припустимої або неприпустимої, то цілком зрозуміло, що цей ефект є підґрунтям для виникнення упереджень стосовно інакшості як такої, оскільки інакшість завжди є незвичайною.

Далі було розглянуто кореляцію між оцінками зразків поведінки як нормальних (за суб'єктивним сприйняттям респондентів) і оцінками цих же зразків як а) звичайних і б) припустимих.

Було виявлено, що оцінки зразків поведінки як нормальних корелюють з оцінками зразків поведінки як звичайних, окрім випадків порушення моральних норм. Коефіцієнти кореляції для випадків, не пов'язаних з моральними нормами, коливалися від 0.54 до 0.67 і всі були значущими. Але ще вищими — від 0.71 до 0.84 — були коефіцієнти кореляції між оцінками зразків поведінки як нормальних і оцінками тих же зразків поведінки як припустимих. Причому в останньому випадку спостерігався зв'язок між вказаними оцінками також і для прикладів порушення моральних норм. Іншими словами, сприйняття поведінки як нормальної в повсякденному розумінні є майже тим самим, що сприйняття її як припустимої.

Крім того, розглядався зв'язок між оцінками поведінки та індивідуальними характеристиками досліджуваних, а насамперед — з особливостями когнітивної діяльності. Нагадую, що для визначення останніх було використано субтест Гілфорда на дивергентне мислення і методику Кагана для визначення когнітивного стилю «імпульсивність — рефлексивність».

Тест, а точніше — субтест Гілфорда є одним з варіантів класичної методики, де досліджуваним пропонується навести якомога більше способів використання якогось звичного предмета. Йдеться про субтест, а не про тест як такий, тому що він використовувався як одна з декількох методик, які визначають так зване дивергентне, тобто нелінійне мислення. Цей субтест є доволі простим і прозорим дослідницьким інструментарієм, який дозволяє на конкретному прикладі визначити гнучкість мислення досліджуваних, їхню здатність вийти за межі звичного контексту. За моєю гіпотезою, перетворення дескриптивних норм на ін'юнктивні, тобто, грубо кажучи, перетворення звичного на обов'язкове може спричинятися недостатньою гнучкістю мислення індивідів. Тому цікаво було подивитись, як корелюють показники теста Гілфорда зі схильністю досліджуваних використовувати традиційні норми.

Друга методика з когнітивної сфери, яка була використана в дослідженні, — методика Кагана для визначення когнітивного стилю «імпульсивність — рефлексивність» — спрямована на визначення схильності індивіда до прийняття імпульсивних або ж, навпаки, верифікованих вердиктів. Ця методика була залучена до вивчення соціальних норм, щоби перевірити, чи може бути пов'язане перетворення звичного на обов'язкове при формуванні традиційних норм з браком рефлексивності в індивідів. Справді, брак рефлексивності сприяє суб'єктивному сприйняттю правдоподібного як правильного, а це власне те, на чому і заснована методика Кагана.

Спочатку розглянемо, як корелюють оцінки зразків поведінки як нормальних з результатами по вказаних тестах. Виявилось, що результати за субтестом Гілфорда, які показують рівень гнучкості мислення, прямо корелюють з оцінками нормальності трьох зразків відносно незвичайної поведінки і обернено (хоча і слабо) корелюють з оцінками обох зразків поведінки, що порушує моральні норми. Аналогічна картина спостерігалася для рівня рефлексивності, виміряного за тестом Кагана: пряма кореляція з оцінками чотирьох зразків відносно незвичайної поведінки і обернена (хоча і слабо) кореляція з оцінками «аморальної» поведінки. Отже, можна сказати, що вказані характеристики мислення індивіда мають не тотальний, але все-таки відчутний вплив на формування як традиційних, так і моральних норм: стримуючий вплив щодо формування перших і позитивний вплив щодо формування других.

Розглянемо тепер кореляційні зв'язки оцінок зразків поведінки із показниками, отриманими за методикою Шварца. Остання стосується вже не когнітивної, а ціннісної сфери особистості. За цією методикою визначається вираженість в профілі досліджуваного десяти так званих базових цінностей, які коротко позначаються як Традиція, Конформність, Доброта, Універсалізм, Самостійність, Стимуляція, Гедонізм, Досягнення, Влада, Безпека.

Найбільш істотно з оцінками зразків відносно незвичайної поведінки і як нормальних, і як припустимих корелював рівень вираженості в профілі досліджуваного цінності Традиція: ло-

яльність до незвичайного обернено корелювала з вираженістю цієї цінності. Децю менш істотно з цими ж оцінками корелював рівень вираженості в профілі досліджуваного цінності Безпеки: так само лояльність до незвичайного обернено корелювала з вираженістю цієї цінності. Цінність Конформності проявила себе лише відносно лише двох зразків поведінки, лояльність до яких обернено корелювала з вираженістю цієї цінності.

Зміст ціннісних орієнтацій, які корелюють з нормативними оцінками зразків поведінки, допомагає уточнити засади їхнього формування. Передусім це стосується оцінок відносно незвичайної поведінки, які виявились пов'язаними не так з цінністю Конформності, як можна було б припустити з літературних джерел, як з орієнтацією на цінності Традиції і, меншою мірою, Безпеки. Це консервативні цінності, перша з яких означає повагу до усталених звичаїв і культурних традицій, а друга — орієнтацію на власну безпеку, а також на безпеку і стабільність суспільства.

Якщо раніше можна було говорити просто про формальний зв'язок між оцінками поведінки як звичайної і її оцінками як припустимої, то тепер ми можемо поглянути на цей зв'язок більш змістовно. Оскільки оцінка припустимості для відносно незвичайної поведінки виявилася пов'язаною з консервативними ціннісними орієнтаціями, то тепер можна більш впевнено говорити, що традиційні соціальні норми пов'язані саме зі спробою розглядати звичайне як належне, що це є норми-консервації усталеної поведінки.

Отже, розглядаючи умовні по суті соціальні норми, які не є моральними нормами, ми побачили, що вони за своєю природою не є конвенційними. Своім походженням вони зобов'язані не домовленостям, а орієнтаціям індивіда на звичні стандарти поведінки. Тепер ми можемо по-іншому поглянути і на ролі соціальних норм у суспільстві. Справді, є моральні соціальні норми, які пов'язані із забороною на нанесення шкоди іншим членам суспільства. Але окрім того є і традиційні соціальні норми, роль яких пов'язана із консервацією розповсюджених поведінкових паттернів і, зокрема, формуванням упереджень стосовно незвичайних форм поведінки.

Висновки. 1. Існують принаймні два види соціальних норм, які відрізняються за способом свого формування: моральні та традиційні соціальні норми. Формування моральних соціальних норм обумовлено заборонаю на завдання шкоди іншим людям та суспільству в цілому. Формування традиційних соціальних норм обумовлено тим, що звичні для членів групи стандарти поведінки розглядаються ними як обов'язкові для загального виконання.

2. Схильність до актуалізації традиційних соціальних норм індивідом пов'язана з його орієнтацією на консервативні цінності, а також з низкою когнітивних особливостей: низькою гнучкістю мислення і низькою рефлексивністю при формуванні суджень.

3. Роль соціальних норм у житті суспільства полягає не лише в створенні засад для корпоративної поведінки і запобіжників для деструктивної поведінки членів соціуму. Соціальні норми також сприяють консервації усталених поведінкових паттернів і формуванню упередженості щодо поведінкової інакшості.

Список використаних джерел

1. Бобнева, М. И. Социальные нормы и регуляция поведения: автореф. М.: Ин-т психологии АН СССР, 1980.
2. Товстокопа Ю. В. Диверсифікація соціальних норм: репрезентація «іншого як інакшого» // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки, 2015. С. 128, 249–252. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_57.
3. Andrighetto G., Campenni M., Conte R., Paolucci M. On the Immergence of Norms: a Normative Agent Architecture, Proceedings of AAAI Symposium, Social and Organizational Aspects of Artificial Intelligence. Washington DC, 2007.
4. Cialdini R. B., Reno R. R., Kallgren C. A. A focus theory of normative conduct: Recycling the concept of norms to reduce littering in public places // Journal of Personality and Social Psychology. 1990. 58(6). P. 1015–1026. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.58.6.1015>
5. Crandall C. S., Ferguson M. A., Bahns A. J. When we see prejudice: The normative window and social change // C. Stangor & C. S. Crandall (Eds.) Frontiers of social psychology. Stereotyping and prejudice. New York, NY, US: Psychology Press, 2013. — P. 53–69.
6. Detel W. On the concept of basic social norms. Analyse & Kritik. 2008. 30. P. 469–482.

7. Fehr E., Fischbacher U. Social Norms and Human Cooperation // Trends in Cognitive Sciences. 2004. 8. P. 185–190.
8. Lisciandra C., Postma-Nilsenová, M., Colombo, M. Conformality. A study on group conditioning of normative judgment // Review of Philosophy and Psychology. 2013. 4. P. 751–764.
9. McDonald R., Crandall C. Social norms and social influence // Current Opinion in Behavioral Sciences. 2015. (3). P. 147–151. doi:<https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.04.006>
10. Rakoczy H., Schmidt M. F. H. The early ontogeny of social norms // Child Development Perspectives. 2013. 7(1). P. 17–21. <http://dx.doi.org/10.1111/cdep.12010>
11. Reynolds K. J., Subasic E., Tindall K. The problem of behaviour change: From social norms to an ingroup focus // Social and Personality Psychology Compass. 2015. 9. P. 45–56. doi: 10.1111/spc3.12155.
12. Schmidt M. F. H., Tomasello M. Young children enforce social norms // Current Directions in Psychological Science. 2012. 21. P. 232–236. doi:10.1177/0963721412448659

References

1. Bobneva, M. I. (1980). Sotsial'nyye normy i regulyatsiya povedeniya [Social norms and behavior regulation]. Abstract of thesis. M.: Institute of psychology.
2. Tovstokora Y U. V. (2015). Dyversyfikatsiya sotsial'nykh norm: reprezentatsiya «inshoho yak inakshoho» [Diversification of social norms: the representation of «another as different»]. Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University. Series: Psychological Sciences, 128, 249–252. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_57.
3. Andrighetto, G., Campenni, M., Conte, R. and Paolucci, M. On the Emergence of Norms: a Normative Agent Architecture, Proceedings of AAAI Symposium, Social and Organizational Aspects of Artificial Intelligence, Washington DC, 2007.
4. Cialdini, R. B., Reno, R. R., & Kallgren, C. A. (1990). A focus theory of normative conduct: Recycling the concept of norms to reduce littering in public places. Journal of Personality and Social Psychology, 58(6), 1015–1026. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.58.6.1015>
5. Crandall, C. S., Ferguson, M. A., & Bahns, A. J. (2013). When we see prejudice: The normative window and social change. In C. Stangor & C. S. Crandall (Eds.), Frontiers of social psychology. Stereotyping and prejudice (pp. 53–69). New York, NY, US: Psychology Press.
6. Detel, W. (2008). On the concept of basic social norms. Analyse & Kritik 30, 469–482.
7. Fehr, E. and Fischbacher, U. (2004) Social Norms and Human Cooperation. Trends in Cognitive Sciences, 8, 185–190.
8. Lisciandra, C., Postma-Nilsenová, M. & Colombo, M. (2013). Conformality. A study on group conditioning of normative judgment. Review of Philosophy and Psychology, 4, 751–764.

9. McDonald, R., & Crandall, C. (2015). Social norms and social influence. *Current Opinion in Behavioral Sciences* (3), 147–151. doi:<https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.04.006>
10. Rakoczy, H., & Schmidt, M. F. H. (2013). The early ontogeny of social norms. *Child Development Perspectives*, 7(1), 17–21. <http://dx.doi.org/10.1111/cdep.12010>
11. Reynolds, K. J., Subasic, E., Tindall, K. (2015) The problem of behaviour change: From social norms to an ingroup focus. *Social and Personality Psychology Compass*, 9, 45–56. doi: 10.1111/spc3.12155.
12. Schmidt, M. F. H., & Tomasello, M. (2012). Young children enforce social norms. *Current Directions in Psychological Science*, 21, 232–236. doi:10.1177/0963721412448659

Жовтянская В. В.

кандидат психологических наук, старший научный сотрудник
Института социальной и политической психологии
НАПН Украины

ДВА ВИДА СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИХ ФОРМИРОВАНИЯ

В работе рассматриваются основы формирования двух видов социальных норм, которые могут быть обозначены как моральные и традиционные. Обычно исследователи выделяют два вида социальных норм исходя из источника их происхождения: моральные и конвенционные. Первые связываются с запретом на нанесение вреда другим людям; вторые связываются с общественными договоренностями относительно стандартов поведения в определенных ситуациях. Я выдвинула предположение, что те социальные нормы, которые не связаны с запретом нанесения вреда другим, по своему происхождению могут быть связаны не с договоренностями между людьми, а с тем, что привычные для индивидов паттерны поведения рассматриваются ими как обязательные для выполнения стандарты. Возможность образования социальных норм таким образом проверялась в эмпирическом исследовании, результаты которого подтверждают исходное предположение.

Ключевые слова: социальные нормы, моральные социальные нормы, конвенционные социальные нормы, традиционные социальные нормы.

Zhovtianska V. V.

PhD, senior researcher, senior researcher in Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Educational Sciences in Ukraine

VZhovtianska@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-7992-6943

THE TWO TYPES OF SOCIAL NORMS AND PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF THEIR FORMATION

The paper considers principles of formation of the two types of social norms that can be denoted as moral and traditional social norms. Usually researchers distinguish the two types of social norms by source of their origin: moral and conventional social norms. The former are associated with a prohibition of causing harm to other people; the latter are associated with social agreements on standards of behavior in certain situations. I have suggested that those social norms that are not connected with the prohibition of causing harm to others, by their origin may be related not to convention between people, but to the fact that patterns of behavior that are common to individuals are considered to be obligatory for implementing standards. The possibility of creating social norms in this way was checked in an empirical study. The relationship between the tendency of an individual to apply traditional social norms and his individual characteristics was also considered. The results of the study confirmed the initial assumption. These results suggest that a role of social norms in the life of society is not only in creating the basis for corporate behavior, as researchers usually say. Social norms can also contribute to conservation of established behavioral patterns and formation of prejudices about non-standard behavior.

Key words: social norm, moral social norm, conventional social norm, traditional social norm, prejudice.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2019

УДК 159.9:616.8

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185832](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185832)

Коваленко В. С.

аспирантка кафедры социальной помощи и практической психологии ФПСП ОНУ имени И. И. Мечникова

e-mail: kov.viktoria78@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7584-190X

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ
В РАБОТАХ УКРАИНСКИХ АВТОРОВ**

В статье представлен обзор работ украинских авторов, посвященных проблеме психологического благополучия личности. Рассмотрены основные подходы к определению и изучению психологического благополучия в работах отечественных исследователей. Представлены результаты изучения данного феномена у различных категорий испытуемых: представителей некоторых культур и религий, возрастов на примере пожилых людей, профессий на примере педагогов и психологов, пользователей интернета, больных различными заболеваниями... Указаны направления исследований детерминант психологического благополучия в работах украинских авторов. Определена значимость и необходимость дальнейших исследований.

Ключевые слова: психологическое благополучие, счастье, субъективное благополучие, психологическое здоровье, психическое здоровье.

Постановка проблемы. В последние годы перед человечеством остро стала проблема сохранения и укрепления психического и психологического здоровья, которая связана с сохранением и повышением уровня психологического благополучия. Изучение психологического благополучия, его особенностей у различных категорий населения, а также детерминирующих его факторов поможет лучше понять причины, лежащие в основе его формирования и изменения, найти и внедрить способы и мероприятия для его повышения и сохранения на высоком уровне.

Цель статьи — анализ существующих работ современных украинских исследователей, направленных на изучение психологического благополучия личности. Также определение трудностей и перспектив дальнейших исследований.

Обзор работ украинских авторов. Опираясь на работы современных украинских авторов, можно выделить четыре основных направления их исследований: анализ теоретических аспектов понятия «психологическое благополучие», изучение его личностных и социально-психологических детерминант, исследование его взаимосвязей с другими психологическими феноменами, а также изучение этого феномена у различных категорий испытуемых.

Рассматривая понятие «психологическое благополучие», отечественные исследователи излагают исторически сложившиеся подходы к его пониманию [4; 5; 8; 11; 12]. Гришко В. В. выделяет четыре основные группы направлений: эвдемонистический и гедонистический подходы, связанные с психофизиологической сохранностью функций, связанных с позитивным функционированием, а также подходы, в которых это понятие рассматривается как переживание счастья и удовлетворенности жизнью [3].

Б. Е. Пахоль предлагает выделять разные модели благополучия, основанные на различных подходах и предложенные разными авторами. Он описывает около шестнадцати подходов и моделей: концепция субъективного благополучия Е. Динера, концепция субъективного благополучия Л. В. Куликова, психологическое благополучие Н. Бредберна, конструкт психологического благополучия К. Рифф, психофизиологическую модель психологического благополучия Л. В. Ворониной, О. С. Ширяевой, Ю. М. Александрова, теоретическую модель личностного благополучия М. О. Батурина, модель субъективного социального благополучия Т. В. Данильченко, а также модели, отраженные в шкалах базовых психологических потребностей в отношениях Р. Райяна и Е. Л. Деси, Сингапурской шкале психологического благополучия Ч. М. Фена [8].

Сторонники гедонистического подхода описывают благополучие преимущественно в понятиях удовлетворенности — неудовлетворенности. Д. Канеман и Д. Уотсон выделяли два

его аспекта: эмоциональное благополучие (содержит в себе эмоциональную окраску каждого дня) и субъективная оценка своей жизни. Согласно Н. Бредберну, накапливающийся баланс между позитивными и негативными эмоциями ежедневной жизни и есть психологическое благополучие [5; 11]. По представлениям Э. Динера, «субъективное благополучие (well-being)» состоит из отрицательных и положительных аффектов, степени удовлетворенности жизнью и самопринятия личности. Необходимо отметить, что понимание им субъективного благополучия сходно с позицией Н. Бредберна, но при этом психологическое благополучие рассматривается автором как часть субъективного [8]. Другие исследователи считают, что личностный рост, высокие нравственные качества, цели, потребности, осмысленность жизни и деятельности являются важнейшими составляющими благополучия. К таким авторам относятся К. Рифф, А. Вотерман, Е. Деси, Д. Канеман, Р. Райн [4]. Американская исследовательница К. Рифф определяет психологическое благополучие как многофакторный феномен, включающий в себя субъективное самоощущение и отношение человека к своей жизни, осмысленность его существования. Она уделяет большое внимание реализации и раскрытию внутреннего потенциала человека, особенностям его социального взаимодействия, гармоничности в построении отношений с другими людьми. Р. Шамионов, П. Фесенко и Е. Динер подчеркивают особую значимость ценностных ориентаций личности, влияющих на уровень благополучия [5].

В отечественной литературе отмечается неоднозначный взгляд на соотношение понятий «субъективное» и «психологическое» благополучие. Так, Каргина Н. В., Пахоль Б. Е., Санько К. О. выделяют субъективное благополучие как компонент психологического. При этом существует концепция Л. Куликова, в которой субъективное благополучие представлено как интегральный показатель благополучия в целом [4; 8; 11]. По мнению Л. Куликова субъективное благополучие содержит следующие виды благополучия: физическое, материальное, социальное, духовное и психологическое [5]. По нашему мнению, необходимо уточнение и разделение понятий «субъективное

благополучие», «общее благополучие» и «психологическое благополучие». Логичным представляется рассматривать общее благополучие человека как интегральный показатель, включающий физический, психологический, социальный, духовный и другие аспекты. Субъективное благополучие, как показатель субъективной оценки и отношения личности к ее жизни, представляется возможным включить в состав психологического, более широко понимаемого понятия.

В. А. Розанов, опираясь на двумерную модель психического здоровья человека, которая выделяет два независимых компонента психического здоровья: позитивный (психологическое благополучие) и негативный (наличие болезни или расстройства), приводит примеры, когда при наличии расстройства человек может быть успешным и удовлетворенным своей деятельностью и жизнью, либо, напротив, не иметь психических нарушений и при этом иметь очень низкий уровень этого показателя, что снижает эффективность его функционирования и ухудшает качество жизни [9].

Известная исследовательница этого понятия А. В. Воронина (структурно-уровневый подход) выделяет уровни психосоматического здоровья, социальной адаптированности и психического здоровья, считая что достижение уровня психического здоровья ведет к достижению психологического благополучия [11].

Многочисленные исследования посвящены изучению детерминант психологического благополучия. К внешним детерминантам относятся социальные, политические, культурно-исторические, а к внутренним — социально-психологические и индивидуальные [4]. Ю. И. Кашлюк предлагает выделять следующие факторы, определяющие этот показатель: биологические и психологические факторы, социально-экономические и культурно-социальные. Также автор выделяет структурные (эмоциональный, когнитивный, поведенческий) и функциональные (автономия, управление средой, личностный рост, положительные отношения с окружающими, наличие жизненных целей и самопринятие) факторы [5].

Возрос интерес исследователей к изучению ресурсов, способных обеспечить сохранение и восстановление уровня психоло-

гического благополучия: личностные (здоровые копинг-стратегии, жизнестойкость, толерантность к неопределенности) и социально-психологические (диалогическое общение, поддерживающее поведение, стабилизационные практики) ресурсы [6], чувство самоэффективности [7] и многие другие.

Н. М. Лебедева и А. Н. Татарко выделили наиболее важные блоки ценностей, влияющих на благополучие: «стабильность жизни», «самореализация», «временная перспектива» [4]. С точки зрения культурных отличий предикторы психологического благополучия делят на социально ориентированное (например, в Китае, Японии) и индивидуально ориентированное (у американцев) [4]. Было выявлено, что адепты различных религий имеют различные уровни этого показателя [13].

Богучарова О. И. и Ткаченко Н. В. пришли к выводу, что система украинских дошкольных учреждений должна способствовать эффективному функционированию педагогов и позитивному эмоциональному настрою [1]. В профессиональной сфере особенно важными оказались самоактуализация и профессиональная реализация, на что указали в своих работах Усачова [14] и И. М. Галян [2]. Для сохранения высокого уровня психологического благополучия в старости В. А. Розанов, М. К. Кременчуцкая и Т. Е. Райтарова, предлагают использовать разнообразные обучающие мероприятия и создание университетов третьего возраста [10]. Психологическое благополучие в пожилом возрасте также взаимосвязано с вовлеченностью в отношениях и социальной активностью [17].

Ряд исследователей активно изучают особенности психологического благополучия у школьников. Например, Рахимкулова подчеркивает важность своевременного вмешательства психологов, родителей и педагогов при «синдроме рискованного поведения» у подростков для повышения уровня описываемого нами феномена снижения травматизма и смертности.

Пользование Интернетом может как позитивно, так и негативно влиять на рассматриваемый в статье феномен в зависимости от вида деятельности в сети [16].

Еще одно направление исследований посвящено изучению психологического благополучия у различных категорий сома-

тических больных. На примере больных сахарным диабетом было показано, что соматическое заболевание сопряжено с низкими его показателями [18].

Выводы и перспективы дальнейших исследований. На наш взгляд, необходимо уточнение и разделение понятий общее благополучие, субъективное благополучие и психологическое благополучие, решение проблемы их соотношения. Изучение этого феномена у различных категорий населения дополняет существующие знания о тех или иных проблемах, связанных с определенными сферами жизни, является основанием для разработки эффективных мероприятий по сохранению и повышению уровня психологического благополучия. Особо актуальной задачей является изучение ресурсов, направленных на восстановление, сохранение и повышение уровня психологического благополучия.

Список использованных источников

1. Богучарова О. І. Про психологічне благополуччя педагогів дошкільних навчальних закладів / О. І. Богучарова, Н. В. Ткаченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. — 2017. — Випуск 2, том 3. — С. 20–25.
2. Галян І. М. Психологічне благополуччя як виразник екзистенціальної сповненості майбутніх педагогів / І. М. Галян // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія, випуск 9. — К.: Талком, 2016. — С. 132–139.
3. Гришко В. В. Поняття феномену психологічного благополуччя та його зв'язок з самоствердженням / В. В. Гришко // Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару (Ніжин, 9 червня 2017 р.) / ред. кол.: Т. М. Титаренко (гол. ред.) [та інші]. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. — С. 47–49.
4. Каргіна Н. В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект / Н. В. Каргіна // Наука і освіта. Психологія. — 2015. — № 3. — С. 48–55.
5. Кашлюк Ю. І. Основні чинники, які впливають на психологічне благополуччя особистості / Ю. І. Кашлюк // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / [наук. ред. Максименко С. Д., Онуфрієва Л. А.]. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. — № 34. — С. 170–182.
6. Ларіна Т. О. Модель соціально-психологічних ресурсів життєздатності особистості в структурі психологічного благополуччя людини / Т. О. Ларіна

- // Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару (Ніжин, 9 червня 2017 р.) / ред. кол.: Т. М. Титаренко (гол. ред.) [та інші]. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. — С. 85–89.
7. Мирончак К. Ф. Відчуття самоефективності як психологічний ресурс особистості / К. Ф. Мирончак // Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару (Ніжин, 9 червня 2017 р.) / ред. кол.: Т. М. Титаренко (гол. ред.) [та інші]. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. — С. 99–102.
 8. Пахоль Б. Є. Суб'єктивне та психологічне благополуччя: сучасні і класичні підходи, моделі та чинники / Б. Є. Пахоль // Український психологічний журнал. — 2017. — № 1(3). — С. 80–100.
 9. Розанов В. А. Как мы понимаем психическое здоровье / В. А. Розанов // Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки: матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (2.02–2.03.2017) / за гол. ред. Родіної Н. В., Альошиної О. М., Кононенко О. І. — О.: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2017. — С. 107–108.
 10. Розанов В. А. Образование в пожилом возрасте как инструмент укрепления психологического благополучия / В. А. Розанов, М. Б. Кременчуцкая, Т. Е. Рейтарова // Психологическое благополучие личности и психосоциальный стресс: кол. монография / под ред. В. А. Розанова. — Одесса: Феникс, 2017. — С. 239–264.
 11. Сасько К. О. Психологічне благополуччя як основа повноцінного та психологічно здорового функціонування особистості / К. О. Сасько // Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія. — 2016. — № 59. — С. 42–45.
 12. Сердюк Л. З. Структура та функція психологічного благополуччя особистості / Л. З. Сердюк // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія, вип. 17. — Київ, 2017. — С. 124–133.
 13. Титаренко Т. М. Щастя, здоров'я, благополуччя: досягнення недосяжного / Т. М. Титаренко // Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару (Ніжин, 9 червня 2017 р.) / ред. кол.: Т. М. Титаренко (гол. ред.) [та інші]. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. — С. 7–11.
 14. Усачова Л. В. Самоактуалізація як чинник психологічного благополуччя практичного психолога / Л. В. Усачова // Єдність навчання і наукових досліджень — головний принцип університету : збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік, 9–10 лютого 2013 року / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — С. 167–169.
 15. Шевченко Є. В. Взаємозв'язок життєстійкості та психологічного благополуччя особистості / Є. В. Шевченко // Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Хар-

- ків, 23–24 жовтня 2015 р.) / Мін-во освіти і науки України, ХНПУ імені Г. С. Сковороди [та ін.]. — Харків: Діса Плюс, 2015. — 348 с.
16. Шишко Н. С. Цілі користування Інтернетом старшокласників з різним рівнем благополуччя / Н. С. Шишко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. — 2025. — № 5. — С. 144–150.
 17. Щотка О. П. Щаслива старість: «рожеві окуляри» для дорослих / О. П. Щотка // Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару (Ніжин, 9 червня 2017 р.) / ред. кол.: Т. М. Титаренко (гол. ред.) [та інші]. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. — С. 17–23.
 18. Ях Г. Є. Психологічне благополуччя осіб хворих на цукровий діабет / Г. Є. Ях // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Психологічна. — 2012. — № 2(2). — С. 112–120.

References

1. Bohucharova, O. I. (2017). Pro psikhologichne blahopoluchia pedahohiv doshkilnikh navchalnikh zhakladiv [About psychological well-being of teachers of pre-school educational institutions]. *Naukovii visnik Chersonskoho derzhavnoho universitet — Scientific Herald of Kherson State University*, 2, 20–25 [in ukrainian].
2. Halan I. M. (2016). Psikhologichne blahopoluchia yak viraznik ekzistentsialnoi spovnennosti maibutnikh pedahohiv [Psychological well-being as an expression of the existential completeness of future teachers]. *Aktualni problem psikhologii: Zbirnik naukovikh prats Institutu psikhologii imeni H. S. Kostuka NAPN Ukraini — Actual problems of scientific works of the G. S. Kostyuk psychology Institute of NAPS of Ukraine*, 9, 132–139 [in ukrainian].
3. Hrishko V. V. (2017). Poniattia fenomenu psikhologichnoho blahopoluchia ta yoho zviazok z samostverdzhenniam [The notion of the phenomenon of psychological well-being and its connection with self-affirmation]. *Rakursi psikhologichnoho blahopoluchia osobistosti: zbirnik tez dopovidei vseukrainskoho naukovo-praktichnoho seminaru (9chervnia 2017 roku) — Perspectives of psychological well-being of a person: a collection of abstracts of reports of All-Ukrainian scientific-practical seminar*, (pp.47–49). Nizhin: NDU im. M. M. Hoholia [in ukrainian].
4. Karhina N. V. (2015). Osnovni pidkhodi do vivchennia psikhologichnoho blahopoluchia osobistosti: teoretichnii aspekt [The main approaches to the study of psychological well-being of the individual: the theoretical aspect]. *«Nauka i osvita». Psykhologia — Science and education. Psychology*, 3, — 48–55 [in ukrainian].
5. Kashluk Yu.I. (2016). Osnovni chinniki, yaki vplivayut na psikhologichne blahopoluchia osobistosti [The main factors that influence the psychological well-being of the individual]. *Problemi suchasnoi pskhologii: Zbirnik naukovikh prats K-PNU imeni Ivana Ohienka, Institutu psikhologii imeni H. S. Kostuka NAPN Ukraini — Problems of modern psychology: a collection of scientific*

- works of K-PNU named after Ivan Ogienko, G. S. Kostyuk psychology Institute of NAPS of Ukraine, 34, — 170–182 [in ukrainian].*
6. Larina T. O. (2017). Model sotsialno-psikhologichnikh resursiv zhittedatnosti osobistosti v strukturi psikhologichnoho blahopoluchia ludini [Model of socio-psychological resources of the viability of the individual in the structure of psychological well-being of a person]. *Rakursi psikhologichnoho blahopoluchia osobistosti: zbirnik tez dopovidei vseukrainskoho naukovo-praktichnoho seminaru (9chervnia 2017 roku) — Perspectives of psychological well-being of a person: a collection of abstracts of reports of All-Ukrainian scientific-practical seminar, (pp.85–89). Nizhin: NDU im. M. M. Hoholia [in ukrainian].*
 7. Mironchak K. F. (2017). Vidchuttia samoefektivnosti yak psikhologichnii resurs osobistosti [A sense of self-efficacy as a psychological resource of personality]. *Rakursi psikhologichnoho blahopoluchia osobistosti: zbirnik tez dopovidei vseukrainskoho naukovo-praktichnoho seminaru — Perspectives of psychological well-being of a person: a collection of abstracts of reports of All-Ukrainian scientific-practical seminar, — 99–102 [in ukrainian].*
 8. Pakhol B. S. (2017). Subektivne ta psikhologichne blahopoluchia: suchasni i klasichni pidkhodi, modeli ta chinniki [Subjective and psychological well-being: modern and classical approaches, models and factors]. *Ukrainskii psikhologichnii zhurnal — Ukrainian Psychological Journal, 1(3), — 80–100 [in ukrainian].*
 9. Rozanov V. A. (2017). Kak mi ponimaem psikhicheskoe zdorove [As we understand mental health]. *Materiali IV Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi internet-konferentsii «Pizhnavalnii ta peretvorvalnii potencial istorichnoi psikhologii yak nauki — Materials of the 4th International Scientific and Practical Internet Conference «Cognitive and Transformational Potential of Historical Psychology as a Science» (2 lutoho-2 bereznia 2017 roku), — 107–110 [in Russian].*
 10. Rozanov V. A. (2017). Obrazovanie v pozhilom vozraste kak instrument ukrepleniia psikhologicheskoho blahopoluchia [Education in old age as an instrument for strengthening psychological well-being]. *Psychological well-being of person and psychosocial stress: collective monograph. V. A. Rozanov (Ed.) Odessa: Feniks, — 239–264 [in Russian].*
 11. Sanko K. O. (2016). Psikhologichne blahopoluchia yak osnova povnotsinnoho ta psikhologichno zdorovoho funktsionuvannia osobistosti [Psychological well-being as the basis of a complete and psychologically healthy functioning of the individual]. *Visnik Kharkivskoho natsionalnoho universitetu. Seriya «Psikhologhiia» — Herald of Kharkiv National University, 59, 42–45 [in ukrainian].*
 12. Serduk L. Z. (2017). Struktura ta funktsiia psikhologichnoho blahopoluchia osobistosti [The structure and function of psychological well-being of the individual]. *Aktualni problem psikhologii: Zbirnik naukovikh prats Institutu psikhologii imeni H. S. Kostuka NAPN Ukraini. Tom 5. Psikhofiziologhiia. Psikhologhiia pratsi. Experimentalna psikhologhiia — Actual problems of scientific works of the G. S. Kostyuk psychology Institute of NAPS of Ukraine. Volume 5. Psychophysiology. Psychology of labor. Experimental psychology, 17, 124–133 [in ukrainian].*

13. Titarenko T. M. (2017). Shchastia, zdorovia, blahopoluchia: dosiahnennia nedosiazhnoho [Happiness, health, well-being: achievement inaccessible]. *Rakursi psiholohichnoho blahopoluchia osobistosti: zbirnik tez dopovidei vseukrainskoho naukovo-praktichnoho seminaru (9chervnia 2017 roku) — Perspectives of psychological well-being of a person: a cjllection of abstracts of reports of All-Ukrainian scientific-practical seminar, (pp.7-11)*. Nizhin: NDU im. M. M. Hoholia [in ukrainian].
14. Usachova L. V. (2013). Samoaktualizatsiia yak chinnik psihologichnoho blahopoluchia praktichnoho psiholoha [Self-actualization as a factor in the psychological well-being of a practical psychologist]. *Yednist navchannia I naukovikh doslidzhen — holovni printsip universitetu: zbirnik naukovikh prats zvitno-naukovo konferentsii vkladachiv universitetu (9-10 lutoho 2013 roku) — The unity of study and scientific research — the main principle of the university: a collection of scientific papers report-scientific conference of university teachers (pp.167-169)*. K.:V-vo NPU im. M. P. Drahomanova [in ukrainian].
15. Shevchenko Ye.V. (2015). Vzaiemozviazok zhittiistiikosti ta psihologichnoho blahopoluchia osobistosti [Interconnection of viability and psychological well-being of the individual]. *Materiali II Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferentsii «Kohnitivni ta emotsiino-povedinkovi faktori povnotsinnoho funkcionuvannia ludini: kulturno-ictorichnii pidkhd» (23-24 zhovtnia 2015 roku) — Materials of the 2th International Scientific and Practicat Conference «Cognitive and emotional-behavioral factors of a full-fledged human functioning: cultural-historical approach» (348 p.)*. Kharkiv:V-vo «Disa Plus» [in ukrainian].
16. Shishko N. S. (2015). Tsili koristuvannia Internetom starshoklasnikiv z riznim rivnem blahopoluchia [The purpose of Internet usu of high schjil student with different levels of well-being]. *Naukovii Visnik Kharkivskoho derzhavnoho universitetu. Serii Psikholohichni nauki — Scientific herald of Kherson State University. Psychological sciences, 5, 144-150* [in ukrainian].
17. Shchotka O. P. (2017). Shchasliiva starict: «rozhevi okuliari» dlia doroslikih [Happy old age: «Psnk Eyeglasses» for adults]. *Rakursi psiholohichnoho blahopoluchia osobistosti: zbirnik tez dopovidei vseukrainskoho naukovo-praktichnoho seminaru (9chervnia 2017 roku) — Perspectives of psychological well-being of a person: a cjllection of abstracts of reports of All-Ukrainian scientific-practical seminar, (pp.17-23)*. Nizhin: NDU im. M. M. Hoholia [in ukrainian].
18. Yakh H. S. (2012). Psihologichne blahopoluchia osib khvorikh na tsukrovii diabet [Psychological well-being of people with diabetes mellitus]. *Naukovii Visnik Lvivskoho derzhavnoho universitetu vnutrishnikh sprav. Serii Psikholohichna — Scientific herald of Lviv State University of Internal Affairs. Psychological series, 2(2), 112-120* [in ukrainian].

Коваленко В. С.

аспірант кафедри соціальної допомоги та практичної психології
ФПСП

ОНУ імені І. І. Мечникова

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ В РОБОТАХ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ

Анотація

Сучасні українські автори звертаються до проблеми психологічного благополуччя як важливого феномена, що є показником психічного здоров'я, соціальної адаптації та особистісної функціональної ефективності. У статті розглянуто основні підходи до визначення та дослідження психологічного благополуччя в роботах вітчизняних дослідників, відзначено проблему співвідношення понять «суб'єктивного» та «психологічного» благополуччя. Представлено результати вивчення цього феномена у різних категорій досліджених. А також представлені результати дослідження деяких детермінант психологічного благополуччя. Також в статті підкреслено значення впливу різних заходів на показник цього феномена у взаємозв'язу психологічного благополуччя з психічним здоров'ям, якістю та тривалістю життя. Визначено важливість та обґрунтовано необхідність подальших досліджень.

Ключові слова: психологічне благополуччя, щастя, суб'єктивне благополуччя, психологічне здоров'я, психічне здоров'я.

Kovalenko V. S.

postgraduate student of the Department of Social Help and Practical Psychology of the Faculty of Psychology and Social Work,
Odessa National I. I. Mechnikov University

STUDIES OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING IN THE WORKS OF UKRAINIAN AUTHORS

The numerous modern Ukrainian authors deal with the problem of psychological well-being as the main aspect that reflects the mental health, social adaptation and personal effectiveness. Based on the works of contemporary Ukrainian authors, four main areas of their research can be identified: an analysis of the theoretical aspects of the «psychological well-being» concept, the study of its personal and socio-psychological determinants, a study of its relationships with other psychologi-

cal phenomena, and the study of the psychological well-being of various categories of people. Grishko V. V. identifies four groups of areas of theoretical approaches: from the point of view of the eudemonistic and hedonistic approaches, based on studying the problems of positive functioning, psychophysiological preservation of functions, from the point of view of approaches in which psychological well-being is viewed as a holistic subjective experience of happiness, life satisfaction. Some concepts of scientists from post-Soviet countries and foreign researchers are shown in the article. Internal and external functional and structural determinants are indicated. Resources (personal and socio-psychological) studied by researchers are listed in the paper.

The data of theoretical and empirical research of some categories of people (representatives of different cultures and religions, ages, professions, suffering from diseases...) Self-actualization and implementation of teachers and psychologists has been investigated as an important determinant of psychological well-being. The search in Internet for useful information increases the level of psychological well-being of high school students, and «aimless wandering» and «games» reduce it. In order to preserve and increase the psychological well-being of the elderly, social activity, involvement in relationships, training are important. On the example of patients with diabetes, it was shown that somatic disease is associated with low levels of psychological well-being. The article emphasizes the influence of psychological well-being on the mental health, longevity and life quality. The significance and necessity of further research are substantiated.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2019

УДК 159.9.078

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185833](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185833)

Мирошніченко С. О.

аспірант кафедри «Психологія» Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка

e-mail: Myroshnichenkosergey@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8073-4439

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СВІТОСПРИЙНЯТТЯ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ ЗІ СКЛАДНИМИ ЖИТТЄВИМИ СИТУАЦІЯМИ

У статті здійснено аналіз поняття складних життєвих ситуацій та залежності від особливості світосприйняття практичних психологів. Описані характеристики особистості, які допомагають подолати складні життєві ситуації. Наведені приклади скрутних ситуацій, з якими стикаються практичні психологи в особистому житті. Подані результати емпіричного дослідження, у яких описано, який тип світосприйняття співвідноситься з певним типом складної життєвої ситуації. Виділені характеристики особистості, які виходять на перший план при інтерпретації ситуацій з точки зору особистого світосприйняття.

Ключові слова: складна життєва ситуація, світосприйняття, особистість, активність, прийняття рішень.

Постановка проблеми. В сучасній літературі багато уваги приділяється особливостям формування особистості психолога-професіонала у тій чи іншій галузі. Науковці починають свої лонгитюдні дослідження на студентах, розглядаючи особливості формування майбутньої компетентності через призму процесу навчання у середовищі вищого навчального закладу. Результати таких досліджень загалом мають за мету — виявити рівень вираженості тієї чи іншої особистісної характеристики та спрогнозувати її подальший розвиток. На нашу думку, слід розглянути одну з головних суб'єктивних умов, яка впливає на використання практичним психологом особистісних харак-

теристик, а саме — особисте сприйняття складних життєвих ситуацій практичними психологами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку теорії та практики проблема сприйняття та подолання складних життєвих ситуацій особистістю розглянута з різних сторін: відображення активності у відносинах (Н. Б. Парфенова, Т. М. Титаренко); проблема використання життєвої компетентності (Л. Лисогор, Л. В. Сохань, А. М. Большакова, В. М. Ямницький); хронотоп (М. М. Бахтін, Ф. Є. Василюк); вчинкова активність (Г. О. Балл, В. А. Ромінець, П. А. М'ясоїд, В. О. Татенко, М. С. Гусельцева, К. Муздибаєв); вибір між мотивами діяльності (В. В. Столін); прийняття рішень (В. В. Петухов, М. О. Чумакова); механізми захисту (З. Фрейд, К. Хорні); стратегії опановуючої поведінки (О. Г. Суркова, О. А. Белан); спрямованість особистості (О. В. Ковалевська). Усі ці точки зору допомагають зрозуміти те, як особистість зможе знайти вихід з тієї чи іншої ситуації, які інструменти буде використовувати для прийняття рішень.

Мета статті. Теоретично прослідкувати та практично перевірити особливості сприйняття складних життєвих ситуацій практичними психологами.

Викладення основного матеріалу. Сама ситуація може являти собою систему зовнішніх та внутрішніх умов, які активізують внутрішньоособистісну активність, що спрямовуються на суб'єктів навколишньої дійсності й проявляються у різних схемах поведінки та переживаннях. У даному випадку ситуацію можна охарактеризувати з точки зору складності: проблемності, важкості та невизначеності. Саме складна життєва ситуація є середовищем прояву єдності внутрішнього та зовнішнього світів особистості у вигляді активності [7; 8; 10].

Що стосується складної життєвої ситуації, головною темою для обговорення виступають питання навичок використання знань на практиці у вигляді життєвої компетенції [5]. При актуалізації життєвої компетенції особистість використовує: особисті знання, здібності до прогнозування, особистий досвід та життєві досягнення [4; 12]. Сучасні дослідження вказують на те, що особи, які мають високий рівень розвитку таких на-

вичок, схильні до аскетичної поведінки [1]. Виходячи з цих досліджень важливими компонентами особистості виділяють: здатність вільно орієнтуватися у складних життєвих ситуаціях, вміння раціонально оцінити подальший вибір, передбачуваний ризик і не боятись ризикувати, антиципіювати наслідки особистих дій, саморегулювати себе після складних життєвих ситуацій [11].

Розв'язання складної життєвої ситуації може бути пов'язано не тільки з особистісними навичками та характеристиками особистості, а й з тим, як актуальна ситуація сприймається самою людиною. Кожна ситуація може принести складності з боку оточуючої дійсності у відсутності інструментальної можливості прийняти рішення до дії, у свою чергу, внутрішньосуб'єктивна складова відображає те, як усвідомлюються особистістю її можливості до початку дій в актуальній дійсності. Відображення таких тверджень можна знайти у роботах Ф. Є. Василюка. Він вказав, що існують ситуації, які об'єднують в собі сприйняття особистістю об'єктивних умов зовнішнього та суб'єктивних — внутрішнього всесвіту. Таким чаном визначаються такі відносини: зовнішні легкі та внутрішні прості; зовнішні важкі та внутрішні прості; зовнішні важкі та внутрішні прості; зовнішні важкі та внутрішні складні [2].

Перший тип світосприйняття характеризується відсутністю діяльності між потребою та предметом. Навколишня дійсність характеризується відсутністю надлишків та недоліків. Під час такого типу світосприйняття людина заповнює своє минуле, теперішнє та майбутнє за допомогою актуальної потреби та домінуючого емоційного стану.

Другий тип відображає сприйняття зовнішнього з боку важкого та усвідомлення внутрішнього з точки зору простоти. Внутрішній вимір у даному випадку є початком певної дії особистості, тому що для особистості більш важлива зовнішня поведінкова ситуація, яка в свою чергу надає умови для активності. Діяльність особистості спрямована на досягнення предмету потреби у майбутньому [2]. Ставлення до оточення з боку простоти свого внутрішнього виміру відображає відсутність перспектив особистісного розвитку, наявних відносин із всесвітом та від-

сутність можливості їх співвідношення, сумарності, порівняння, спланованості їх реалізації. Простота внутрішнього виміру спрощує ставлення до зовнішнього у контексті користі або шкоди досягаємої потреби. На операційному рівні діяльності особистість намагається досягти своєї потреби, ставлячи та відповідаючи на питання «Як зробити та досягти».

У третьому типі зовнішній світ сприймається як легкий, а внутрішній — складний. Особистість при такому світосприйнятті керується принципом цінності. Сама діяльність на початку зводиться до мети, тобто зовнішні труднощі не сприймаються як ті, що можуть заважати при її досягненні. Діяльність суб'єкта характеризується послідовністю прояву її виконання, що є в свою чергу проявом структурності у прийнятті рішень. В ситуації вибору важливим є елемент визнання відповідальності або її перекладення особистістю так, щоб існуючі альтернативи, які виникають в складних ситуаціях, підпорядковувалися вже існуючим цінностям. Так формується свідомість, у якій є певна система цінностей, яка в ситуації вибору підводить альтернативи під одну ціннісну основу, у цьому разі кожна альтернатива отримує свою оцінку, і яка оцінюється вище — обирається. До складних ситуацій цього типу належить конфліктна ситуація у вигляді вибору однієї з декількох життєвих позицій та ситуація фрустрації, яка являє собою неможливість реалізації своєї потреби внаслідок зникнення предмету, за допомогою якого вона задовольняється [2]. Таким чином, можна сказати, що для даного типу світосприйняття характерна наявність моральної саморегуляції.

Четвертий тип світосприйняття — зовнішній важкий та внутрішній складний. Головний принцип, яким керується особистість, це — принцип творчості. За допомогою цього принципу особистість спроможна самоудосконалюватися, що допомагає практично використовувати особисті вміння та навички у важкому та складному світах. Робота над собою в даному випадку протікає за допомогою новоутворення — волі, яка в свою чергу визначається як боротьба мотивів. Воля є показником цілісної особистості суб'єкта, тому що вона сприяє реалізації життєвого задуму, захищаючи інтереси діяльності, згідно з вільним рі-

шенням свідомості, яке в свою чергу спирається на життєвий задум.

Практичний психолог у своїй повсякденній діяльності стикається з різними ситуаціями, серед них є труднощі: професійного характеру; сімейних відносин; саморозвитку та самоідентифікації. При суб'єкт-суб'єктній взаємодії виникають труднощі міжособистісного розуміння, адекватного сприйняття іншого суб'єкта, розуміння його цілей і мотивів, усвідомлення сутності психологічних дій, інтерпретації емоційної складової співрозмовника [6].

Серед складних життєвих ситуацій практичний психолог зустрічає ситуації, в яких активізуються індивідуальні риси особистості. Таким чином, життєва ситуація являє собою усвідомлення практичним психологом обставин своєї життєдіяльності, в які входять риси власної особистості й суб'єктивне відображення навколишнього середовища та розуміння неусвідомлюваних обставин, які впливають на особистість об'єктивно [6]. Саме в таких випадках при побудові анамнезу необхідно приділяти увагу соціальним чинникам та особливостям поведінки серед інших. Тобто практичний психолог, рефлексивно розглядаючи свою особистість у контексті суб'єктивного сприймання своєї життєвої ситуації, може прийняти рішення до подальших дій через вчинкову призму погляду на себе [3; 9].

Спираючись на все це, визначаємо складну життєву ситуацію як таку, в якій вмикається рефлексивний процес сприйняття практичним психологом суб'єктивних та об'єктивних умов особистої актуальної ситуації, стилів опанування та механізмів захисту з подальшим прийняттям рішення, яке тягне усвідомлення особистісної відповідальності в контексті творчої активності у процесі самовдосконалення. Отже слід зазначити, що для нас складна життєва ситуація відображає суб'єктивне ставлення до неї особистості, яка потрапила в цю ситуацію. Ми вважаємо, що в дослідженні професійного мислення важливим фактором є особливості світосприйняття практичними психологами актуальної дійсності.

В нашому дослідженні взяли участь 125 респондентів, яким було запропоновано заповнити анкету на визначення актуаль-

ного світосприйняття. Група респондентів була об'єднана у мінігрупи за критерієм акцентуацій на складні життєві ситуації. В результаті ми отримали п'ять груп: група «А» включала респондентів з акцентом на складні життєві ситуації, пов'язані з «Саморозвитком»; група «В» — з «Сім'єю»; група «С» — з «Захистом»; група «D» — з «Фінансами»; група «Е» — зі «Здоров'ям» (рис. 1).

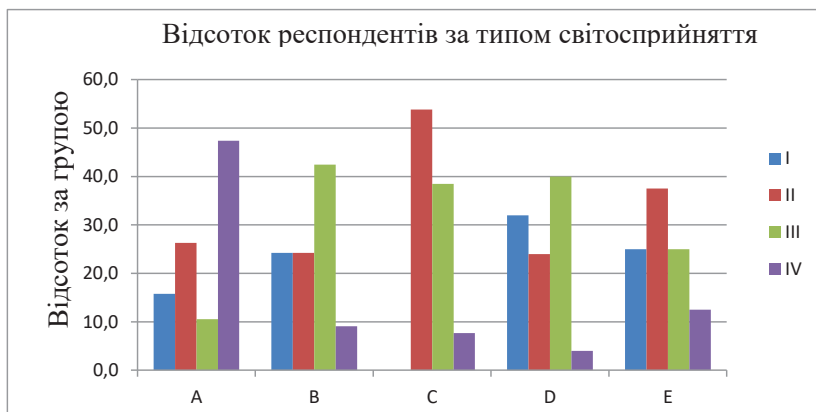

Рис. 1. Співвідношення типу світосприйняття з типом складної життєвої ситуації

Представникам групи «А» характерна акцентуація на четвертий тип світосприйняття, а саме «важкий зовнішній та складний внутрішній» — 47,4 % (18 випадків) респондентів. Характеризуючи респондентів даної групи в контексті складних життєвих ситуації, можна зазначити, що вони будуть витрачати багато часу для самовдосконалення, яке дасть їм інструмент боротьби з зовнішніми та внутрішніми труднощами. Першим типом світосприйняття володіють 15,8 % (6 випадків) респондентів, і вони характеризуються як ті, хто намагаються вдосконалити себе заради особистісного спокою або втіхи, тому що вони не здатні використовувати свої знання у боротьбі з труднощами, яких вони в свою чергу неспроможні бачити. Акцентуація на «Зовнішньо важкий та внутрішньо легкий» у

26,3 % (3 випадки) респондентів вказує на те, що вони не доводять свої уміння до рівня навичок, тобто для них зовнішнє оточення буде важким до подолання, професійні знання не будуть вагомим інструментом до подолання труднощів і можуть призводити до прийняття емоційних рішень. Третім типом світосприйняття володіють 10,5 % (4 випадки) респондента, які будуть прораховувати кожний крок у прийнятті рішень з використанням особистого професійного мислення. Також у цих респондентів будуть вироблятися постійні цінності, пов'язані з особистою професійною діяльністю, що в майбутньому може привести їх до використання позиції наставника для майбутніх фахівців.

У групі «В» домінуючий тип світосприйняття — «зовнішній легкий та внутрішній складний», який прослідковується у 42,4 % (14 випадків) респондентів. Представникам цієї групи притаманно виробляти велику кількість життєвих принципів, які допомагають приймати рішення у складних життєвих ситуаціях. Беручи до уваги те, що ця група сформована за допомогою типу складних життєвих ситуацій в галузі «Сім'я», можна казати, що респонденти активно використовують свої професійні знання та прагнуть приймати рішення за допомогою шаблонів-цінностей, в той же час практично використовуючи особисті знання у психології. Перший тип світосприйняття притаманний 24,2 % (8 випадків) респондентів і визначає їх як тих, хто не переймається за конструктивне прийняття рішень, тому що вони нівелюють свою участь у проблемних ситуаціях констатуючи тільки наявність самої проблеми у відносинах «Сім'я». Кажучи про представників другого типу світосприйняття, які налічували 24,2 % (8 випадків) респондентів, слід зазначити, що їм притаманна поведінкова реакція на ситуацію, тобто вони схильні йти на компроміси, жертвуючи особистими бажаннями та інтересами заради вирішення проблеми. Останній тип світосприйняття проявляється у 9,1 % (3 випадки) респондентів. Саме ці психологи найбільше працюють над особистими навичками у вирішенні труднощів в галузі «Сім'я». Ефективність прийняття рішень залежить від того, на якому рівні виражені професійні особистісні характеристики респон-

дентів, тим самим приймаючи відповідальність за свої дії та дії інших суб'єктів актуальної складної життєвої ситуації.

У групі «С» найбільш виражений «зовнішній важкий та внутрішній легкий» тип світосприйняття, і проявляється він у 53,8 % (7 випадків) респондентів. Беручи до уваги те, що ця група сформована за відношенням «Захист», то ці респонденти будуть використовувати механізми захисту, які деструктивно впливатимуть на міжособистісні відносини у сім'ї й прийняття рішень буде мати швидше емоційний характер, ніж когнітивний. Респонденти, яким характерно використовувати «зовнішній легкий та внутрішній складний», а такі зустрічаються у 38,5 % (5 випадків), схильні використовувати поведінку, яка буде закривати людину у її думках та роздумах, що не буде призводити до прийняття конструктивних рішень у складних життєвих ситуаціях. Кажучи про власників «зовнішнього важкого та внутрішнього складного» виміру, а це 7,7 % (1 випадок) респондентів, їм притаманно удосконалювати важкість вже чинної ситуації за допомогою особистого складного погляду на реальність, чим буде погіршуватися становище у відносинах з іншими.

Група «D» зі спрямованістю на складні життєві ситуації у відносинах «Фінанси» має більшу кількість респондентів у сприйнятті актуальної дійсності з боку «зовнішнього легкого та внутрішнього складного» — 40 % (10 випадків). Психологи з таким типом світосприйняття схильні перекладати на інших відповідальність за труднощі у фінансових питаннях. Прийняття рішень проходить за допомогою вже сформованих цінностей, між якими і робиться вибір. Саме ці представники будуть найчастіше стикатись з конфліктними та фрустраційними ситуаціями. Світосприйняття типу «зовнішній легкий та внутрішній простий» зустрічається у 32 % (8 випадків) респондентів, які в свою чергу схильні констатувати наявність особистих труднощів у фінансових питаннях та відсутність внутрішньоособистісної активності до їх подолання. Наступні 24 % (6 випадків) респондентів при виникненні складної ситуації з фінансами схильні відразу діяти, і їх поведінка регулюється за допомогою постійно змінюваної ситуації. Останньому типу світосприйнят-

тя, представників якого нараховується 4 % (1 випадок), характерно усвідомлення труднощів у фінансовій сфері та пошук нестандартних та нових шляхів вирішення актуальної складної життєвої ситуації.

Остання група «Е» сформована навколо труднощів у відношенні «Здоров'я». Домінуючим типом світосприйняття є «зовнішній важкий та внутрішній легкий», представниками якого є 37,5 % (6 випадків) респондентів, які починають діяти, коли виникає скрутна ситуація і вони починають перебудовувати перспективу, але в даному випадку повністю відсутнє самовдосконалення. Респонденти, яких налічується 25 % (4 випадки), схильні не перейматися в скрутних ситуаціях пов'язаних зі здоров'ям, та вони очікують розв'язання проблеми без особистої участі. Зовсім протилежне ставлення до проблем, пов'язаних зі здоров'ям, мають 25 % (4 випадки) респондентів зі світосприйняттям «зовнішній легкий та внутрішній складний». Цей тип дає психологам сформулювати певний перелік цінностей у галузі здоров'я, що надалі формує самосвідомість, зорієнтовану на приділення уваги здоров'ю у кожному проблемному питанні. Тільки 12,5 % (2 випадки) респондентів спроможні до самобудови у питаннях здоров'я, саме тут вони роблять вибір за допомогою волі. Для цих респондентів важливо постійно удосконалювати особисті знання та навички, щоб у майбутньому можна було швидко прийняти рішення до дії й тим самим вийти зі складної життєвої ситуації.

Висновки. Актуальна для особистості скрутна ситуація може інтерпретуватись як складна або як важка, і якою їй бути, вирішує сам учасник. Складна життєва ситуація відноситься до розуміння актуальної ситуації з точки зору використання інструментальної функції психіки, тобто спроможності суб'єкта використовувати свої особисті характеристики для прийняття рішення діяти. Важка ситуація відноситься більше до ситуації відсутності можливості легко використовувати інструменти подолання створених труднощів. Ми вважаємо, що при інтерпретуванні скрутних ситуацій треба в першу чергу звертати увагу на тип світосприйняття особистості. Світосприйняття є важливим середовищем активізації професій-

ного мислення практичного психолога та фактором прийняття рішень.

Перспективи подальших досліджень. Отримані дані будуть використані в дослідженні особливостей використання елементів професійного мислення практичних психологів з прийняття рішень у складних життєвих ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Большакова А. М. Життєтворчі здібності як особистісний потенціал подолання складних життєвих ситуацій / А. М. Большакова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. — 2013. — Вип. 45(2). — С. 5–14.
2. Василюк Ф. Е. Психологія переживання / Ф. Е. Василюк. — М.: МГУ, 1984. — 240 с.
3. Григорьева М. В. Психология труда: конспект лекций. — М.: Высшее образование, 2006. — 192 с.
4. Життєві кризи особистості : методичний посібник : у 2 ч. / ред. рада: В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. — К. : ІЗМН, 1998. — 392 с.
5. Лисогор Л. Життєва компетентність як умова самореалізації особистості / Л. Лисогор // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. — 2013. — № 47. — С. 143–147. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Rpps_2013_47_24.pdf
6. Панок В. Основи практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко. — К. : Либідь 1999. — 536 с.
7. Парфенова Н. Б. О подходах к классификации и диагностики жизненных ситуаций / Н. Б. Парфенова // Вестник Псковского государственного педагогического университета. — 2009. — № 9. — С. 109–117. — Режим доступа: http://pskgu.ru/projects/pgu/storage/ppn/wgpgpu09/wgpgpu_09_15.pdf
8. Роменец В. А. Вибір у критичній ситуації // Основи психології / за загальною редакцією О. В. Киричука, В. А.Роменця. — Київ: Либідь, 1995. — 630 с.
9. Сохань Л. В. Искусство жинетворчества. Предназначение. Жинетворчество. Судьба: Социологические очерки, социальнопсихологические эссе, интервью, глоссарий. — К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2010. — 576 с.
10. Титаренко Т. М. Вчинок екзистенції // Основи психології: підручник / за ред. О. В. Киричука, А. В. Роменця. — 4-те вид., стереотип. — К.: Либідь, 1999. — С. 556–573.
11. Ямницький В. Життєтворчість як психологічна категорія // Наука й освіта. — Одеса, 2002. — № 3–4. — С. 61–64.
12. Життєві кризи особистості: науково-методичний посібник: у 2 частинах Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості / ред. рада: В. М. Доній, Г. Н. Гесен, Н. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. — К. : ІЗМН, 1998. — 360 с.

REFERENCES

1. Bolshakova A. M. (2013). Zhyttietvorchi zdibnosti yak osobystisnyi potentsial podolannia skladnykh zhyttievnykh sytuatsii [Life creative abilities as a personal potential to overcome difficult life situations]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody — Bulletin of the Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda, Vol. 45,1, 5–14.
2. Vasyliuk, F. E. (1984). Psykholohyia perezhyvanyia [Psychology of excitement]. Moscow: MNU. [in Russian].
3. Hryhoreva M. V. (2006) Psykholohyia truda: konspekt lektsyi. [Labor psychology: lecture notes]. Moscow: Higher education. [in Russian].
4. Donii V. M., & Nesen H. M. (1998). Zhyttievi kryzy osobystosti: metodychnyi posibnyk [Life Crises of Personality: Methodological Manual]. Kiev.
5. Lysohor L. (2013). Zhyttieva kompetentnist yak umova samorealizatsii osobystosti [Vital competence as a condition of personalitie's self-realization]. Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly — Psychological-pedagogical problems of rural school. Vol. 47, 143–147. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ppps_2013_47_24.pdf
6. Paniuk V., & Tytarenko T. (1999). Osnovy praktychnoi psykholohii [Fundamentals of practical psychology]. Kiev: Lybid.
7. Parfenova N. B. (2009). O podkhodakh k klasyfykatsyy y dyahnostyky zhyznennykh sytuatsiy [Approaches to classification and diagnostics of life situations]. Vestnik Pskovskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of the Pskov State Pedagogical University. Vol. 9, 109–117. Retrieved from http://pskgu.ru/projects/pgu/storage/ppn/wgpgpu09/wgpgpu_09_15.pdf
8. Romenets V. A. (1995). Vybir u krytychnii sytuatsii [The choice is in a critical situation]. Kiev: Lybid.
9. Sokhan L. B. (2010). Yskusstvo zhyznetvorchestva. Prednaznachenye. Zhyznetvorchestvo. Sudba: Sotsyolohycheskye ocherky, sotsyalnopsykholohycheskye esse, ynterviu, hlossaryi [The art of life creation. Purpose Life Creativity. Fate: Sociological essays, social and psychological essays, interviews, glossary]. Kiev: Publishing House Dmitry Burago.
10. Tytarenko T. M. (1999). Vchynok ekzystentsii [The act of existence]. Kiev: Lybid.
11. Iamnytskyi V. (2002). Zhyttietvorchist yak psykholohichna katehoriia [Life as a psychological category]. Naukovo-praktychnyi zhurnal Pivdennoho naukovoho tsentru APN Ukrainy «Nauka y osvita» [The Southern Scientific Center's Scientific and practical journal of the Pedagogical Sciences Academy of Ukraine «Science and Education»]. Vol. 3–4, 61–64.
12. Donii V. M., & Hesen H. N. (1998). Zhyttievi kryzy osobystosti: naukovo-metodychnyi posibnyk [Life Crises of Personality: Scientific and Methodical Manual]. Kiev.

Мирошніченко С. А.

аспірант кафедри «Психологія»

Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка

ВЗАИМОСВЯЗЬ МИРОВОСПРИЯТИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ ПСИХОЛОГОВ СО СЛОЖНЫМИ ЖИЗНЕННЫМИ СИТУАЦИЯМИ

В статье осуществлен анализ понятия «Сложные жизненные ситуации» и зависимости от личностного мировосприятия практических психологов. Описаны характеристики личности, которые помогают преодолеть сложные жизненные ситуации. Приведены примеры сложных ситуаций, с какими сталкиваются практические психологи в личной жизни. Описаны результаты эмпирического исследования, в которых описано, какой тип мировосприятия соотносится с конкретным типом сложной жизненной ситуации. Выделены характеристики личности, которые выходят на передний план при интерпретации ситуаций с точки зрения личностного мировосприятия.

Ключевые слова: сложная жизненная ситуация, мировосприятие, личность, активность, принятие решений.

Myroshnichenko S. A.

Postgraduate student of «Psychology» department

Luhansk Taras Shevchenko National University

THE INTERRELATION OF PRACTICAL PSYCHOLOGISTS' WORLDVIEW WITH THEIR DIFFICULT LIFE SITUATIONS

The article analyzes the concept of «Difficult life situations» which is dependent with the practical psychologists' personal worldview of. Personality characteristics are described that help to overcome difficult life situations. Examples of difficult situations that practical psychologists face in their personal life are also given. The empirical studies results are described, which says what type of worldview is relate to a specific type of complex life situation. Personality characteristics that come to the fore in interpreting situations from the viewpoint of personal world perception are highlighted.

The article states that the situation is a condition for activating the individuals' internal activity. It is also indicated on the use of compe-

tence in the form of the ability to freely navigate in difficult life situations, be able to rationally evaluate further choice, predictable risk and not to be afraid to take risks, anticipate the consequences of personal actions, to be able self-regulate after difficult life situations.

Various characteristics of complex and difficult life situations are given which is depend on the psychological orientation of the subject. Characterization of four types of worldviews is also given. Among them, there are: external easy and the internal simple; external hard and internal simple; external easy and internal difficult; external heavy and internal difficult.

Key words: difficult life situation, worldview, personality, activity, decision making.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2019

УДК 159.923:316.6

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185835](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185835)

Мойсеєнко В. В.

аспірантка кафедри загальної та соціальної психології

Херсонського державного університету

e-mail: angel.19.09@meta.ua

ORCID: 0000-0001-5565-7059

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ СКЛАДОВІ АСЕРТИВНОСТІ ЯК МЕХАНІЗМУ ВИБОРУ СТРАТЕГІЇ СТАТУСНОЇ ПОВЕДІНКИ

У роботі зазначено, що стратегія поведінки включає в себе динамічні стереотипи, розумові стратегії і способи емоційного регування на ситуації міжособистісної взаємодії, що ведуть до досягнення певної мети. Наголошено, що перебування в статусі студента закладу вищої освіти передбачає вироблення нових компетенцій, нових поведінкових стратегій, розвиток професійно важливих якостей. Стверджується, що асертивність дає можливість людині ставити перед собою завдання, цілі, реалізувати свої здібності, бажання та прагнення. Констатовано, що, обираючи між пріоритетами і напрямами реалізації поставленої мети, студентська молодь виробляє певну стратегію поведінки. Запропоновано структурно-функціональну модель асертивності як механізму вибору стратегії статусної поведінки, представлені й описані компоненти асертивності та стратегії статусної поведінки. Обґрунтовано доцільність застосування визначеного набору методик із метою дослідження впливу асертивності на вибір стратегії статусної поведінки студентською молоддю.

Ключові слова: асертивність, статусність, статусна поведінка, структурно-функціональна модель, студентська молодь.

Постановка проблеми. Аналіз наукових праць і досліджень вивчення статусної поведінки свідчить про те, що на даний момент серед представників різних напрямків і наукових шкіл спостерігається стійкий інтерес до вивчення поведінкових проявів статусності — на це вказує зростання кількості досліджень, які зачіпають цю проблематику. Інтерес до означеної

проблеми пояснюється тим, що статусні відмінності відіграють величезну роль в соціальній поведінці в цілому і мають значний вплив на групові процеси.

Важливо відзначити, що роль і значення універсальних проявів статусності оцінюється дослідниками по-різному. Наприклад, Л. Мілея стверджувала, що будь-які форми статусної поведінки спрямовані на досягнення певного місця в соціальній ієрархії, тоді як Роберт Хоган відзначив, що прояв статусності є окремим типом соціальної поведінки.

До теперішнього часу дослідникам стратегічних поведінкових особливостей так і не вдалося виробити єдиного визначення поняття «стратегія поведінки». Можливо, це пов'язано з тим, що автори, які займаються розробкою проблеми, дотримуються різних теоретичних моделей, відносячи до стратегій найрізноманітніші поведінкові особливості і описуючи їх окремі ознаки, причому значно менше робіт направлено на вивчення саме соціально-психологічного змісту поняття.

Варто зазначити, що стратегія поведінки включає в себе динамічні стереотипи, розумові стратегії і способи емоційного реагування на ситуації міжособистісної взаємодії, що ведуть до досягнення певної мети. Однією з важливих характеристик міжособистісної взаємодії є становище особистості в групі або статус. Я. Коломинський [2] визначає статус як інтегральне поняття, що включає як об'єктивні параметри, зокрема становище особистості у внутрішньогруповій структурі, так і суб'єктивне відображення свого становища. Таким чином, в сучасній соціальній психології статус розглядається як стан суб'єкта в системі міжособистісних відносин, що визначає його права, обов'язки, певні привілеї в групі.

Проблема статусу особистості в групах однолітків більшою мірою вивчалася дослідниками дитячого розвитку, підліткової і юнацької вікових груп, в той час як такий важливий етап як «студентський вік» вивчений в цьому плані недостатньо. Студентський період характеризується зміною провідної діяльності, зміною соціального статусу, входженням молодих людей в нову соціальну роль. Перебування в статусі студента закладу вищої освіти передбачає вироблення нових компетенцій,

нових поведінкових стратегій, розвиток професійно важливих якостей. Слід зазначити, що однією з важливих якостей, на наш погляд, є асертивність. З метою успішної самореалізації, професійного становлення та розвитку сучасні студенти мають бути здатними до застосування асертивної поведінки, вміти виявляти впевненість в можливості досягнення високого соціального статусу.

Асертивність передбачає формування в особистості визначеної якості поведінки, завдяки якій вона може володіти спонтанними реакціями, розумним проявом емоцій, вмінням прямо говорити про свої бажання і вимоги, здатна висловлювати власну точку зору, не боїться заперечувати, використовуючи аргументацію, наполягати на своєму в ситуаціях, коли будь-яка аргументація виявляється зайвою, аби при цьому не порушувалися права інших людей.

Актуальність розроблення моделі та дослідження впливу асертивності на вибір стратегії статусної поведінки зумовлена відсутністю психометричних досліджень, які б розкривали сутність і пояснювали причини впливу асертивності на вибір домінуючої стратегії поведінки.

Метою статті є опис теоретичної структурно-функціональної моделі асертивності як механізму вибору стратегії статусної поведінки, аналіз структурних компонентів моделі та обґрунтування комплексу діагностичних методик дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спираючись на наші попередні публікації, присвячені дослідженню понять «асертивність» [6] та «статусна поведінка» [7], можна запропонувати таке узагальнене визначення цих дефініцій. Під асертивністю розуміють інтегративну якість особистості, яка розкривається через особистісні риси: конструктивність, цілеспрямованість, впевненість в собі, відповідальність, рішучість, самостійність, незалежність, самоефективність, суб'єктність, наполегливість, ініціативність, вимогливість, здатність до емпатії, рефлексії. Слід також зазначити, що асертивність дає можливість людині ставити перед собою завдання, цілі, реалізувати свої здібності, бажання та прагнення. Значний внесок у розробку уявлень про статусну поведінку зробила Кочетова

[1], на її думку, статусна поведінка — це набір певних поведінкових особливостей індивіда, що характеризує спосіб його взаємодії з оточенням та визначальну лінію поведінки індивіда в різних соціальних ситуаціях. Аналіз розглянутої літератури вказує на те, що навіть найбільш загальні уявлення про статусну поведінку не є однозначними і по-різному трактуються різними фахівцями, які працюють в рамках цієї проблематики. У більшості випадків стратегія поведінки розуміється як спрямованість поведінки та стійкий комплекс дій, побудованих в певній послідовності, що ведуть до досягнення певної мети і включають в себе розумові стратегії і способи емоційного реагування на ситуації міжособистісної взаємодії.

Результати теоретичного дослідження дозволили нам визначити, що студентська молодь, здійснюючи вибір головних життєвих цілей, визначається з життєвими планами та стратегіями реалізації життєвого шляху, починає реалізацію життєвої позиції. Констатовано, що, обираючи між пріоритетами і напрямками реалізації поставленої мети, студентська молодь виробляє певну стратегію поведінки. На жаль, несамостійність в прийнятті рішень, розгубленість, беспорядність, претензійність, знижена критичність ставлення до себе порушують процес виробітку стратегії

Стратегія поведінки, як і сама поведінка, має закінчений характер у вигляді певного результату, який задається до початку руху у формі мети. Динаміка виникнення мети йде від потреби, отже виникає ще до початку поведінки. Ціль — це найчастіше образ результату, існуючий в уявленнях людини, він може бути в прихованому або активному стані. Для розуміння спрямованості поведінки, її стратегії важливо класифікувати цілі. Частіше у своєму житті особистість оперує цілями, які відбивають її соціальний стан у групі, що відповідає її статусу й ролі [3, с. 36].

Узагальнюючи наукові погляди, зазначимо, що саме прояв асертивності як риси особистості допомагає студентській молоді зайняти певну ціннісну позицію, і виходячи з цієї позиції, досягти своїх цілей; передбачає формування в особистості визначеної якості поведінки, завдяки якій вона може володіти

спонтанними реакціями, розумним проявом емоцій, вмінням прямо говорити про свої бажання і вимоги. Таким чином, зростаюча асертивність підвищує статус особистості та допомагає визначити стратегію для досягнення мети.

Для обґрунтування власної моделі розглянемо асертивність як особистісну інтегральну якість у роботах сучасних дослідників.

У науковому дослідженні В. Лучків виділено основні структурні складові асертивності: світоглядний компонент (активна життєва позиція, творче ставлення до життя, прагнення до саморозвитку, досконалості, зрілості, самореалізація, самоактуалізація, філософія ненасилля, позитивна спрямованість на світ); когнітивний компонент (здатність до рефлексії, адекватність самооцінки, взаєморозуміння, здатність до антиципації); емоційний компонент (співчуття, милосердя, стриманість, емоційність, емпатія, позитивність); конативні прояви (відстоювання своїх прав, конгруентність мовлення та поведінки, протистояння та атака, імпровізація, експресивність, спонтанність, поведінкова репрезентація самоповаги, встановлення контактів, уміння відмовляти, заявляти про власні потреби, бажання, почуття тощо) [4, с. 41–42].

Представлена модель І. Попової розкриває структуру асертивності у підлітковому віці в умовах сім'ї та часткової соціальної депривації та складається з таких блоків: когнітивний, емоційно-вольовий, поведінковий [8].

У дисертаційному дослідженні Л. Марчук визначено й обґрунтовано структурні компоненти формування асертивної поведінки у професійному становленні психолога: ціннісно-мотиваційний, когнітивний, рефлексивно-оцінний та регулятивний, зміст яких дає змогу розкрити природу досліджуваної якості [5, с. 79].

У своєму науковому дослідженні О. Хохлова виділила такі компоненти асертивності: когнітивний (формування асертивної установки, життєвої позиції людини), емоційний (вираження своїх емоцій та почуттів, врівноваженість), поведінковий (закріплення нових форм поведінки) та моральний компонент (світоглядно-моральні переконання) [9, с. 44–45].

З огляду на викладене вище слід відзначити, що більшість дослідників виділяють структуру асертивності через такі компоненти як: когнітивний, емоційний та поведінковий.

Узагальнивши та систематизувавши теоретичні положення розуміння поняття асертивної поведінки, дотримуючись думки щодо компонентів асертивності В. Лучків, І. Попової, Л. Марчук, О. Хохлової, ми розробили авторську структурно-функціональну модель з метою її емпіричної перевірки та визначили такі ключові компоненти: когнітивний, емоційно-регулятивний, конативний (рис. 1).

Для подальшого обґрунтування доцільності застосування визначеного набору методик вважаємо важливим розкрити сутність запропонованих структурних компонентів.

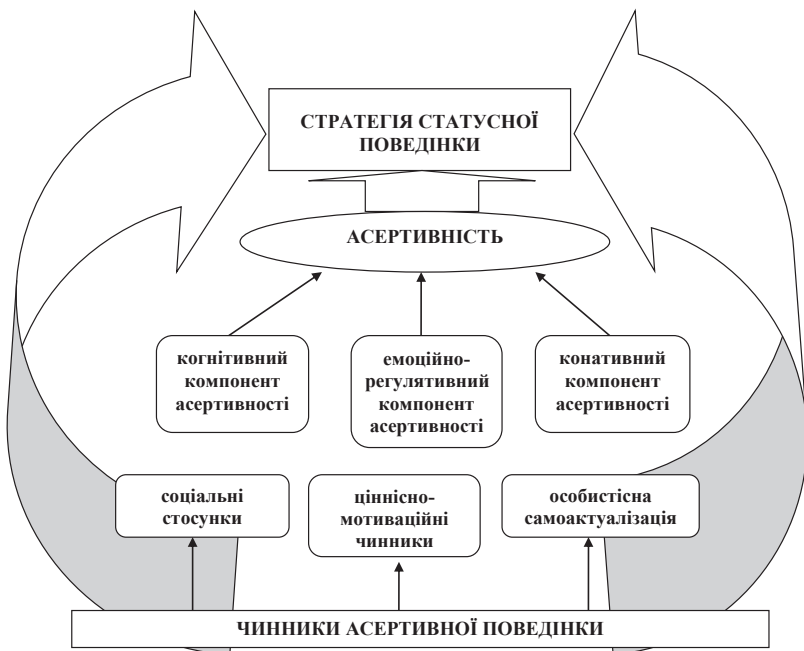

Рис. 1. Теоретична структурно-функціональна модель асертивності як механізм вибору стратегії статусної поведінки

Когнітивний компонент — визначає здатність до аналізу власних дій, саморозуміння, адекватного оцінювання ситуації, самоконтролю ситуації. Асертивна поведінка формує соціальну позицію особистості, забезпечує самопізнання і самоконструювання, орієнтацію на самовдосконалення та моральне самовизначення.

Отже когнітивний компонент визначає здатність до конструктивного підходу вирішення проблем, правильне уявлення про соціальні норми, здатність аналізувати свою поведінку та поведінку інших людей, адекватність самооцінки, здатність до рефлексії, готовність приймати рішення в ситуаціях невизначеності.

Емоційно-регулятивний компонент — виражається через адекватність прояву емоційних реакцій, саморегуляцію емоцій, сміливість в соціальних контактах, вміння управляти своїми реакціями, здатність контролювати себе, свої думки, вчинки, дії, усвідомлюючи, що від цього залежить успіх у поведінці та діяльності.

Конативний (поведінковий) компонент — відображає впевненість, здатність до прийняття рішень, спонтанність у поведінці, активність у спілкуванні. Визначає здатність вільно спілкуватися з людьми і виражати свої думки і почуття, відстоювати свої інтереси, відкрито заявляти про свої цілі і наміри, вміння доводити розпочату справу до кінця.

Визначено, що до психологічних чинників, які впливають на формування асертивної поведінки відносяться: соціальні стосунки (отримання інформації з соціального середовища стосовно бажаного соціального стану, сприймання самої особи в системі соціальних відносин), ціннісно-мотиваційні чинники (ціннісні орієнтації визначають змістовну сторону спрямованості особистості і складають основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей та себе, тому система ціннісних орієнтацій становить особливу сферу якісної характеристики асертивної особистості), особистісна самоактуалізація.

В якості компонентів *стратегії статусної поведінки* ми розглядаємо освіту, владу, дохід і престиж. Престиж оцінюється через професійну приналежність і характеризує повагу, яку

проявляє суспільство до представника тієї або іншої професійної області. Освіта виступає об'єктивним показником, який вимірюється в роках, витрачених на його отримання. Влада виступає чинником, який можна оцінити в кількості людей, на яких поширюється прямий вплив індивіда. Дохід оцінюється через кількість грошей, що надходять з усіх джерел.

З огляду на зазначене доцільним є підбір методик, що дозволили б провести емпіричне дослідження компонентів запропонованої структурно-функціональної моделі асертивності як механізму вибору стратегії статусної поведінки.

Для діагностики компонентів асертивності вважаємо доцільним використання такого психодіагностичного інструментарію:

1. Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова дозволяє проаналізувати рівень розвитку когнітивного компонента через такі показники, як здатність до аналізу власних дій, саморозуміння, адекватне оцінювання ситуації, самоконтроль поведінки.

2. Методика діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів В. Бойко дозволяє діагностувати емоційно-регулятивний компонент асертивності за такими показниками: адекватність прояву емоційних реакцій, саморегуляція емоцій, вміння управляти своїми емоціями (шкали 1, 2).

3. Тест впевненості в собі, розроблений В. Ромеком, дозволяє проаналізувати конативний (поведінковий) компонент через такі показники як впевненість в собі, здатність до прийняття рішень, спонтанність у поведінці, активність у спілкуванні та емоційно-регулятивний компонент, який передбачає діагностування сміливості в соціальних контактах.

Наступний етап роботи стосується *дослідження психологічних чинників*, які впливають на прояв асертивної поведінки студентської молоді і ми пропонуємо такий психодіагностичний інструментарій:

4. Для вивчення соціальних стосунків як чинника асертивної поведінки «Опитувальник параметрів суб'єктивного соціального благополуччя» Т. Данильченко.

5. Для вивчення системи ціннісних орієнтацій методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча.

6. З метою дослідження прагнення досліджуваних до самоактуалізації методика «Діагностика самоактуалізації особистості» САМОАЛ (А. Лазукіна, адаптація Н. Каліної).

Для діагностики стратегії статусної поведінки вважаємо доцільним використання такого психодіагностичного інструментарію:

1. Опитувальник «Події та факти, що впливають на статус та репутацію людини» Т. Кочетової, який дозволяє вивчити особливості прояву статусної поведінки.

2. Авторська анкета, питання якої спрямовані на виявлення ступеня прояву та переваг основної стратегії через такі показники як дохід, влада, освіта, престиж. За допомогою анкети планується аналіз таких понять як: статус, статусна поведінка, дохід, влада, освіта, престиж.

Таким чином, вказаний комплекс методик ми вважаємо найбільш вдалим для дослідження асертивності як соціально-психологічного механізму вибору стратегії статусної поведінки студентською молоддю.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Презентовано й обґрунтовано теоретичну структурно-функціональну модель асертивності як механізму вибору стратегії статусної поведінки. Визначено та розкрито сутність основних компонентів асертивності та стратегії поведінки. Обґрунтовано доцільність визначеного набору методик із метою виявлення прояву стратегії статусної поведінки та дослідження структурних компонентів асертивності.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямку є проведення емпіричного дослідження асертивності як соціально-психологічного механізму вибору стратегії статусної поведінки студентською молоддю.

Список використаних джерел

1. Безрукавая Я. В. Особенности статусного поведения людей с разными уровнями макиавеллизма / Я. В. Безрукавая, Т. В. Кочетова // Психологическая наука и образование. — 2013. — № 2. — С. 81–95.
2. Коломинский Я. Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах. — М.: АСТ, 2010. — 448 с.

3. Лабезна Л. П. Соціально-психологічні детермінанти адаптивної копінг-поведінки студентської молоді в освітніх закладах різного типу: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Лабезна Лариса Петрівна. — Северодонецьк, 2017.
4. Лучків В. З. Психологічні особливості розвитку асертивності в юнацькому віці: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Лучків Віталія Зіновіївна. — Житомир, 2017. — С. 41–42.
5. Марчук Л. М. Соціально-психологічні особливості формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Марчук Лариса Миколаївна. — Київ, 2016.
6. Мойсеєнко В. В. Аналіз наукових підходів дослідження поняття «асертивності». / В. В. Мойсеєнко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. — Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. — Вип. 5, т. 1. — С. 170–175.
7. Мойсеєнко В. В. Основні характеристики статусної поведінки / В. В. Мойсеєнко // Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості : матеріали Всеукраїнської (із міжнародною участю) науково-практичної конференції (5–6 жовтня 2017 року, м. Херсон). — Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017 — С. 94–97.
8. Попова І. В. Особенности асертивности в подростковом возрасте: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Попова Ирина Викторовна. — СПб., 2011. — 246 с.
9. Хохлова Е. В. Конструктивная агрессивность в формировании навыков асертивного поведения студентов вуза: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Хохлова Елена Васильевна. — Нижний Новгород, 2008. — С. 44–45.

REFERENCES

1. Bezrukavaia Ya.V., Kochetova T. V. Osobennosti statusnogo povedeniya liudei s raznymu urovniamu makyavellyzma [Електронні ресурс] / Ya.V. Bezrukavaia, T. V. Kochetova // Psykholohycheskaia nauka y obrazovanye psyedu. ru. — 2013. — № 2. — S. 81–95.
2. Kolomyynskiy Ya.L. Sotsyalnaia psykholohyia vzaymootnoshenyi v mal'kikh hruppakh. M.: AST. 2010. 448 s.
3. Labezna L. P. Sotsialno-psykholohichni determinanty adaptivnoi kopinh-povedinky studentskoi molodi v osvittnikh zakladakh riznogo typu: dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.05. / Labezna Larysa Petrivna. — Sievierodonetsk, 2017. S. 36
4. Luchkiv V. Z. Psykholohichni osoblyvosti rozvytku asertyvnosti v yunatskomu vitsi: dys. ...kand.. psykhol. nauk: 19.00.07. / Luchkiv Vitaliia Zinoviivna. — Zhytomyr, 2017. S. ???
5. Marchuk L. M. Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti formuvannia asertyvnoi povedinky u profesiinomu stanovlenni maibutnikh psykholohiv: dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.05. / Marchuk Larysa Mykolaivna. — Kyiv, 2016 — S. 79
6. Moiseienko V. V. Analiz naukovykh pidkhodiv doslidzhennia poniattia «asertyvnosti». / V. V. Moiseienko // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo

- universytetu. Serii: Psikhologichni nauky. — Vyp. 5 T. 1 — Kherson: Vydavnychi dim «Helvetyka», 2017. — S. 170–175.
7. Moiseienko V. V. Osnovni kharakterystyky statusnoi povedinky. / V. V. Moiseienko // Sotsiokulturni ta psikhologichni vymiry stanovlennia osobystosti : materialy Vseukrainskoi (iz mizhnarodnoiu uchastiu) naukovo-praktychnoi konferentsii (5–6 zhovtnia 2017 roku, m. Kherson). — Kherson : Vydavnychi dim «Helvetyka», 2017 — S. 94–97
 8. Popova Y. V. Osobennosti assertyvnyosti v podrostkovom vozraste: dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.13 / Popova Yryna Vyktorovna. — SPb., 2011. — 246 s.
 9. Khokhlova E. V. Konstruktyvnaia ahressyvnost v formirovaniy navychkov asertyvnoho povedeniya studentov vuza: dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.07 / Khokhlova Elena Vasylevna. — Nyzh. Novh., 2008. — S. 144–145

Мойсеенко В. В.

аспирант кафедры общей и социальной психологии
Херсонского государственного университета

СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ АССЕРТИВНОСТИ КАК МЕХАНИЗМА ВЫБОРА СТРАТЕГИИ СТАТУСНОГО ПОВЕДЕНИЯ

В работе указано, что стратегия поведения включает в себя динамические стереотипы, умственные стратегии и способы эмоционального реагирования на ситуации межличностного взаимодействия, ведущие к достижению определенной цели. Отмечено, что пребывание в статусе студента учреждения высшего образования предполагает выработку новых компетенций, новых поведенческих стратегий, развитие профессионально важных качеств. Утверждается, что ассертивность дает возможность человеку ставить перед собой задачи, цели, реализовать свои способности, желания и стремления. Констатировано, что, выбирая между приоритетами и направлениями реализации поставленной цели, студенческая молодежь вырабатывает определенную стратегию поведения. Предложена структурно-функциональная модель ассертивности как механизма выбора стратегии статусного поведения, представлены и описаны компоненты ассертивности и стратегии статусного поведения. Обоснована целесообразность применения определенного набора методик с целью исследования влияния ассертивности на выбор стратегии статусного поведения студенческой молодежью.

Ключевые слова: ассертивность, статусность, статусное поведение, структурно-функциональная модель, студенческая молодежь.

Moyseyenko V.

post-graduate student of the Department of General
and social psychology
Kherson state University

**STRUCTURAL-FUNCTIONAL COMPONENTS'
ASSERTIVENESS AS A MECHANISM OF STRATEGY
CHOICE BEHAVIOR STATUS**

The paper States that the strategy of behavior includes dynamic stereotypes, mental strategies and ways of emotional response to the situation of interpersonal interaction, leading to the achievement of a certain goal. The purpose of the article is to describe the theoretical structural-functional model of assertiveness as a mechanism for choosing a strategy of status behavior, to analyze the structural components of the model and to substantiate the complex of diagnostic research methods. It is noted that staying in the status of a student of a higher education institution involves the development of new competencies, new behavioral strategies, the development of professionally important qualities. It is argued that assertiveness allows a person to set goals, goals, realize their abilities, desires and aspirations. It is stated that choosing between priorities and directions of realization of the goal, the student youth develops a certain strategy of behavior. A structural and functional model of assertiveness as a mechanism for choosing the strategy of status behavior is proposed, the components of assertiveness and the strategy of status behavior are presented and described. The expediency of using a certain set of techniques to study the influence of assertiveness on the choice of strategy of status behavior of students is substantiated.

Theoretical structural and functional model of assertiveness as a mechanism for choosing a strategy of status behavior is presented and substantiated. The essence of the main components of assertiveness and behavior strategy are identified and revealed. The expediency of a certain set of methods to detect the manifestation of the status behavior strategy and to study the structural components of assertiveness is substantiated.

Key words: assertiveness, status, status behavior, structural and functional model, student youth.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2019

УДК 159.9:005.32+172(177)

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185836](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185836)

Рєпнова Т. П.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін Одеського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом, керівник Психологічної служби інституту
e-mail: tetanarepnova@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5200-8619>

ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ У РОЗРІЗІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТА І ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

В роботі розглянуто проблему підвищення психологічної культури студентів і викладачів через декларування етичних принципів, психологізацію змісту навчання дисциплін гуманітарного циклу та застосування психологічних знань в освітньому процесі. Практика навчально-виховної роботи в освітніх закладах свідчить про те, що значна частина студентів потребують термінових заходів з розвитку психологічної культури. Розгляд освітнього процесу як етично збагаченого середовища для формування психологічної культури студентів, особистісного їх зростання та створення умов оптимізації навчальної діяльності є оновленим підходом у практиці психолога на тлі освітніх реформ. Особистість набуває культури у родині, постійно оновлює її в суспільних відносинах, у процесі дорослішання, та вдосконалення цих проявів особистості у вищій школі відбувається за допомогою консолідації зусиль студентів, викладачів, практичних психологів вищих навчальних закладів. В статті представлено результати впровадження психолого-педагогічних заходів щодо формування та розвитку психологічної культури студентів у навчальному процесі.

Ключові слова: психологічна культура, етично збагачене середовище, принципи, консолідація, саморозвиток, саморегуляція, самоактуалізація.

Постановка проблеми. Проголошені суспільством моральні цінності — гуманізація, демократизація, співпраця, діалогізація, толерантність — ґрунтуються на психологічних законах спілкування та взаємодії людей і виражаються у психологічній культурі, як індивідуальній, так і суспільній, а також знаходяться у площині етичної поведінки. Етичне поводження в освітньому середовищі — це слідування морально-правовим нормам поведінки науково-педагогічними працівниками, студентами у міжособистісних взаємовідносинах та у відносинах з оточуючим світом, унормування правил етичної поведінки. Можливість реалізації оновлених цілей та завдань освіти на тлі реформ, зазначених у Законі України «Про освіту» від 5.09.2017 року № 2145-VIII, потребує відповідної перебудови її змісту [7]. Освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою. Психолого-педагогічними ресурсами реалізації цієї мети є, зокрема, створення освітнього середовища, дружнього до здобувача освіти, психологічно комфортного для розвитку його компетенцій, всебічного розвитку його особистості, проектування індивідуальної освітньої траєкторії, відповідального ставлення до свого здоров'я та збереження довкілля, а також підвищення стандартів психологічної культури у вищому навчальному закладі через введення комплексу морально-етичних норм, які б консолідували спільноту викладачів та студентів. Підвищення психологічної культури включає розуміння самого себе як особистості, усвідомлення свого місця серед людей, формування навичок рефлексії, врахування потреб та інтересів інших, вирішення проблем у конструктивний засіб. Психологізація освітнього процесу передбачає оволодіння основами загальної психології, соціальної психології та психології спілкування, що в свою чергу потребує доповнення психологічним змістом предметів гуманітарного циклу різних спеціальностей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових праць вітчизняних (О. Бондарчук, Л. Журавська, Л. Карамушка, В. Рибалка, Т. Рєпнова, Т. Сущенко й ін.) та зарубіжних

(К. Абульханова-Славська, О. Мотков, Л. Собчик) психологів та педагогів показав, що науковці працюють над дослідженням особистісних якостей, властивостей, рис студентів, ведуть пошуки оптимальних шляхів їх удосконалення. Водночас проблема введення етичних принципів в освітній процес у вищій школі з метою підвищення стандартів психологічної культури викладачів і студентів та психологізація навчання в умовах вивчення дисциплін гуманітарного циклу на різних спеціальностях не була предметом спеціальних досліджень.

Мета статті — розгляд освітнього процесу як етично збагаченого середовища для формування психологічної культури студентів та створення умов оптимізації навчальної діяльності та особистісного їх зростання.

Об'єкт дослідження: психологічна культура студентів вищого навчального закладу як складова їх особистісного розвитку.

Предмет дослідження: процес формування психологічної культури студентів через застосування етичних принципів у навчальному процесі при вивченні гуманітарних дисциплін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Культуру ми розуміємо як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і розвинених людством в ході його історії, ступінь пізнання і практичне оволодіння людьми законами природи і суспільного життя. Відповідно психологічна культура виступає як складова базової культури особистості і є системною характеристикою людини, яка сприяє саморозвитку, саморегуляції, самоактуалізації [4; 6].

Об'єктивним науковим знанням є те, що психологічна культура проявляється як на індивідуальному рівні і належить особистості конкретної людини, так і на суспільному рівні і проявляється у культурних нормах соціальних груп, спільнот та є консолідованим надбанням суспільної взаємодії колективу, соціуму, людства. Культура є безперервним процесом, який рухається уперед. Розвиток культури — це не тільки прогрес і вдосконалення від примітивних форм до цивілізаційних за дарвінізмом, де примітивно-лінійний розвиток пов'язаний із пережитком старого та приходом нового, це також механізм зворотного зв'язку та культурального обміну, що є по суті гене-

ратором змін та зміною значень, оновленням переосмисленням культурних форм. Культуральне піднесення суспільних взаємовідносин пов'язане із двома факторами: стабільність і культуральний обмін. Так, прадавні аспекти української культури зберігаються в середині постійного процесу обміну між різними культурами і ніколи не руйнуються. Так званий регресивний прогрес культурного оновлення, що на суспільному рівні виявляється у формі домовленостей і суспільного діалогу між поколіннями, який несе у собі передбачувану та нормативну цінність. Розвиток української культури — це не стандартизація під середні показники європейської культури, особливо в часи глобалізації світу. Культуральна динаміка взаємообміну української з іншими суспільними культурами забезпечується в умовах стабільності культурного контексту, що склався тисячоліттями на теренах України. Все нове в тисячолітньому тілі української культури є активним продовженням минулого, всі нові об'єкти пізнання мають контекст і зв'язок зі сформованими культурними стандартами. Такі культурні архетипи являють собою моральні стандарти, що організують діяльність людей, а її динамічна стабільність забезпечує певну автономію від зовнішніх умов випадкового стихійного теперішнього.

Психологічна культура тісно пов'язана із процесами оновлення загальної культури суспільства та проявляється на індивідуальному рівні особистості, який пов'язаний із культурою емоцій особистості, емоційним інтелектом, сукупністю переконань, впливів, уявленнями про самого себе та оточуючий світ, здатністю до рефлексії і зворотного зв'язку. Освоєння культурного простору у вищому навчальному закладі — це той процес, який може скеровуватися педагогами та освітніми впливами, а також бути результатом консолідації зусиль студентів і викладачів у етичному збагаченні освітнього середовища.

Психологічна культура є динамічною категорією, вона постійно змінюється із подальшим розвитком суспільства, змінюються культурні норми у зв'язку із глобалізацією світу та переплетенням різних культур, стандарти поведінки набувають оновлення завдяки трудовій адаптації та мінливості ринку праці, екстремальним впливам [5], сім'я як носій та передавач інди-

відуальної психологічної культури також знаходиться під впливом ринкової економіки, інформатизації суспільства, що значно прискорює темпи дорослішання дитини в сім'ї, включення її у трудові відносини, споживання потоку інформації, прийняття рішень щодо життєзабезпечення. Так на індивідуальному рівні психологічна культура особистості включає в себе:

- культуру спілкування, мови й мовлення,
- культуру поведінки,
- культуру емоцій та почуттів,
- культуру мислення,
- культура опору інформаційним впливам [6].

На суспільному рівні психологічна культура вибудовується у гармонійне коло групових, корпоративних норм, моральних переконань, традицій, стилю поведінки, відчуття приналежності до об'єднаного кола людей однієї спільноти, що створює етичне середовище. Психолого-педагогічне формування психологічної культури студентів в Одеському інституті Міжрегіональної академії управління персоналом здійснюється через декларування та введення етичних принципів в освітній процес та збагачення психологічними знаннями студентів різних спеціальностей при вивченні гуманітарних дисциплін. Така робота проводиться у рамках діяльності Психологічної служби інституту за допомогою спеціальних інтерактивних технік: тренінг з розширення знань про стреси і стресостійкість в освітньому середовищі, мультимедійна презентація (презентація загального дизайну, основних та окремих смислових питань); метод незавершених речень (із подальшим груповим обговоренням); метод «мозкового штурму» (робота в групах); створення художнього образу внутрішнього світу через малюнки; виконання творчих завдань; міжгрупової дискусії; психологічного практикуму; ділової гри; виконання домашніх завдань із самодіагностики; використання зворотнього зв'язку (у вигляді фотоматеріалів, відеопрезентацій та їх демонстрації на екран; рефлексії психологічного спілкування) тощо. У психолого-педагогічних заходах з підвищення психологічної культури в освітньому середовищі вишу беруть участь і викладачі, і студенти, консолідуєчи зусилля для до-

сягнення спільної мети — створення комфортного освітнього середовища. Надалі педагоги мають змогу використовувати психологічні знання під час викладання дисциплін гуманітарного циклу різних спеціальностей та сприяти підвищенню рівня суспільної психологічної культури у навчальному закладі на основі етики. Такі суспільні прагнення були задекларовані в Етичному кодексі Одеського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом та впроваджені у навчальний процес. Метою кодексу є утвердження у професійній діяльності науково-педагогічного працівника та студента морально-етичних цінностей і норм на засадах гуманності, толерантності, поваги до гідності кожної людини, академічної доброчесності, конфіденційності, довіри, співпраці, ввічливості та відповідальності. Етичний кодекс містить норми етичної поведінки науково-педагогічного працівника та студента щодо: професії, студентів, колег, наукової діяльності, навколишнього середовища. Етичний кодекс ґрунтується на таких принципах: 1. Законослухняність — дотримуватись норм діючого законодавства України. 2. Чесність — бути правдивим, принциповим, вірним взятим зобов'язанням, бути щирим перед іншими та перед самим собою, неприйнятність неправди. 3. Ввічливість — уміння привітно, чемно та доброзичливо поводити себе з іншими людьми. 4. Взаємоповага — шанобливе ставлення до студентів, викладачів, персоналу, повага до індивідуальності кожного. 5. Толерантність — терпимо ставитись до думок, поглядів, переконань інших. 6. Справедливість — здійснювати неупереджене ставлення до інших осіб та виконання своїх обов'язків, дотримання принципу рівності студентів, незалежно від віку, особливостей характеру, здібностей, статі, раси, національності, віросповідання, соціального стану, політичних поглядів, місця проживання, громадянства та інших ознак, включаючи матеріальне становище. 7. Патріотизм — шанобливо ставитись до державної мови, Гімну, Прапора і Герба України, а також символіки інституту. 8. Об'єктивність — розглядати питання, що є предметом дискусії, відсторонено, незважаючи на особисті вподобання чи вигоду. 9. Партнерство — взаємодіяти між студентами та ви-

кладачами задля вирішення спільних задач, які виникають в освітньому процесі. 10. Розвиток та зростання — прагнути до самовдосконалення, професійного, особистісного, творчого, духовного розвитку, бути активним у пізнанні нового.

Результати дослідження. Досвід викладання предмету «Введення у спеціальність «Психологія» спеціалізації «Практична психологія» на першому курсі спеціальності «Психологія», збагаченого етичними принципами навчального закладу, показав підвищення рівня активності студентів у самостійній роботі з предмету, сприяння активній зайнятості студентів у суспільному житті вищу, більш активній участі у самоврядуванні у гуртожитку, ініціюванні студентських громадських акцій, самоорганізації та створенні художньо-естетичного середовища в аудиторії, залучення до традицій вищу, покращення статево-рольового спілкування, взаємодопомоги, самоорганізації щодо збереження довкілля, енергозбереження тощо. Тобто психолого-педагогічні впливи під час навчання та суспільна взаємодія студентів і викладачів, у свою чергу, на індивідуальному рівні особистості студентів сприяє підвищенню рівня їх саморозвитку, саморегуляції, самоактуалізації — основних складових психологічної культури.

Спрямованість психолого-педагогічних заходів у розрізі формування індивідуальної психологічної культури студента можна викласти в трьох аспектах:

1. Актуалізація через освітній процес загальнолюдських цінностей, їх узагальнення, створення етичного кодексу та розвиток здатності визначати свою позицію стосовно задекларованих цінностей.

2. Прийняття як поєднання осмисленого включення студентів у суспільні відносини етично збагаченого середовища вищого освітнього закладу та уміння займати свою власну позицію у будь-яких ситуаціях соціальної взаємодії (відстоювати свої права, вміти формулювати логічні висновки та конструктивно висловлювати громадську думку, протистояти негативним впливам).

3. Виконання оновлених культурних форм поведінки студентів у широкій суспільній взаємодії, що проявляється як

здатність зберігати душевну рівновагу, вміння справлятися зі стресами, спрямовувати зусилля на подолання емоційних криз, ставити і досягати цілей та здатність до саморозвитку.

До показників підвищення рівня суспільної психологічної культури особистості за результатами опитувальника «Аналіз змін» студентів і викладачів зазначимо такі: загальне емоційне благополуччя; здатність спілкуватися з іншими людьми на основі доброзичливості; засвоєння норм людської поведінки; формування загальнолюдських почуттів; розвиток та самореалізація здібностей; позитивна, адекватна самооцінка та самовизначення; вміння вибудовувати позитивні відносини з іншими людьми; досягнення певного рівня самостійності; розвиток емоційної саморегуляції; розвиток керованої поведінки; розвиток позитивного мислення.

Підвищення стандартів психологічної культури викладачів і студентів та психологізація змісту навчання дисциплін гуманітарного циклу на різних спеціальностях набуває особливого значення. Тому метою застосування етичних принципів та психологічних знань в освітньому процесі є оволодіння кожним студентом елементарною психологічною культурою, яка стає необхідною частиною загальної культури.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Науково-методологічне розкриття змісту психологічної культури ґрунтується на основних теоретичних засадах вікової та педагогічної психології, що надає можливість розглядати структуру психологічної культури особистості та можливі шляхи її цілеспрямованого розвитку та формування в освітньому процесі. Психологічна культура особистості тісно пов'язана із психологічною культурою суспільства в процесі історичного розвитку. Індивідуальна психологічна культура набувається завдяки власному психологічному досвіду, якість цього досвіду залежить від психологічної грамотності особистості. Психологічна культура є важливою й невід'ємною складовою професіоналізму викладача та значною мірою визначає його загальну культуру. Існує необхідність загальної психологізації освіти на всіх її рівнях (зокрема вищої та середньої школи) задля підвищення загального рівня психологічної культури

суспільства. Подальшого вивчення потребують питання удосконалення робочих програм гуманітарного циклу різних спеціальностей у напрямку психологізації навчального змісту, психологічної діагностики і корекції психологічної культури особистості, а також підвищення кваліфікації викладачів на проблемних курсах.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. — К. : Україна-Віта, 2005. — 202 с.
2. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство. Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Дэниел Гоулман, Ричард Бояцис, Энни Макки. — Москва : Альпина Паблишер, 2012. — 301 с.
3. Кулініч І. О. Психологія управління: наавчальний посібник для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] / І. О. Кулініч. — Київ : Знання, 2008. — 292 с. — Режим доступу: http://studbooks.net/17415/psychologiya/psychologiya_upravleniya
4. Репнова Т. П. Вивчення культури емоцій підлітків як психологічне пізнання та підґрунтя психокорекційної роботи // Актуальні проблеми сучасного управління в соціально-економічних, гуманітарних та технічних системах : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 30-річчю МАУП / Міжрегіональна академія управління персоналом. Одеський інститут. — Одеса : Лерадрук, 2018. — С. 108–121.
5. Репнова Т. П. Подолання наслідків впливу екстремальних умов на поведінку старших підлітків / Т. П. Репнова // Практична психологія та соціальна робота. — 2014. — № 10. — С. 59–63.
6. Репнова Т. П. Формування психологічної культури учнів шляхом введення в навчально-виховний процес системи уроків з психології / Т. П. Репнова // Наша школа. — 2010. — № 4. — С. 46–51.
7. Про освіту: Закон України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/stru>

REFERENCES

1. Bekh, I. D. (2005). *Vid voli do osobystosti [From will to personality]*. Kyiv: Ukraina-Vita.
2. Houlman, D., Boiatsys, R., & Makky, Э. (2012). *Эмотыональное лидерство. Искусство управления людьми на основе эмотыонального интеллекта [Emotional Leadership. The art of managing people based on emotional intelligence]*. Moscow: Alpyna Pablysher [in Russian].
3. Kulinich, I. O. (2008). *Psykholohiia upravlinnia: Navchal. posibnyk dlia studentiv ta aspirantiv vyshch. navch. zakladiv [Psychology of management]*.

- Kyiv: Znannya. studbooks.net. [Elektronnyi resurs] — Retrieved from http://studbooks.net/17415/psihologiya/psihologiya_upravleniya.
- Riepnova, T. P. (2018). Vychennia kultury emotsii pidlitkiv yak psikhologichne piznannia ta pidhruntia psikhokorektsiinoi roboty. [Studying the culture of emotions of adolescents as a psychological knowledge and the basis of psycho-correction work]. Actual problems of modern management in socio-economic, humanitarian and technical systems: XIV Mizhnarodna naukovopraktychna konferentsiya, prysvyachena 30-richchyu MAUP. Mizhrehional'na Akademiya upravlinnya personalom. Odes'kyy instytut — XIV International Scientific and Practical Conference devoted to the 30th anniversary of MAUP. Interregional Academy of Personnel Management. Odessa Institute. (pp. 108–121). Odesa: Leradruk.
 - Riepnova, T. P. (2014). Podolannia naslidkiv vplyvu ekstremalnykh umov na povedinku starshykh pidlitkiv [Overcoming the effects of extreme conditions on the behavior of older teens]. *Naukovopraktychnyi zhurnal. Praktychna psikhologhiia ta sotsialna robota — Scientific and practical journal. Practical Psychology and Social Work*, 10, 59–63.
 - Riepnova T. P. (2010). Formuvannia psikhologichnoi kultury uchniv shliakhom vvedennia v navchalno-vykhovnyi protses systemy urokiv z psikhologhi [Formation of psychological culture of students by introducing into the educational process of the system of lessons in psychology]. *Naukovo-metodychnyi zhurnal. Nasha shkola — Scientific and methodological journal. Our school*, 4, 46–51.
 - Zakon Ukrainy Pro osvitu [Law of Ukraine on Education]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/stru>

Репнова Т. П.

кандидат психологических наук, доцент кафедры общенаучных, социальных и поведенческих дисциплин Одесского института Межрегиональной Академии управления персоналом, руководитель Психологической службы института

ЭТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ В РАЗРЕЗЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТА И ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Работа посвящена проблеме повышения психологической культуры студентов и преподавателей посредством декларирования этических принципов, психологизации содержания дисциплин гуманитарного цикла и применения психологических знаний в образовательном процессе. Практика учебно-воспитательной работы в образовательных учреждениях свидетельствует о том, что актуальность специальных

мероприятий по развитию психологической культуры студентов остаётся достаточно актуальной. Рассмотрение образовательного процесса как этически обогащённой среды, благоприятной для личностного развития, в которой формируется психологическая культура студентов, и создание на этой основе условий оптимизации учебной деятельности является новым подходом в практике психолога в русле образовательных реформ. Несмотря на то, что основы культуры личности закладываются в детстве, всё же усвершенствуются они в процессе обучения благодаря консолидации усилий студентов, преподавателей, практических психологов высших учебных заведений. В статье представлены результаты внедрения психолого-педагогических мероприятий по формированию и развитию психологической культуры студентов в учебном процессе.

Ключевые слова: психологическая культура, этически обогащённая среда, принципы, консолидация, саморазвитие, саморегуляция, самоактуализация.

Repnova T. P.

candidate of psychological sciences, Associate Professor
at the Department of General Scientific, Social and Behavioral
Disciplines of the Odessa Institute of the Interregional Academy
of Personnel Management, head of the Institute's
Psychological Service

**ETHICAL PRINCIPLES UNDER THE PSYCHOLOGICAL
CULTURE OF THE STUDENT AND THE TEACHER
HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION**

The ethically enriched environment in an educational institution involves following the moral and legal norms of behavior by students, scientific and pedagogical workers in interpersonal relationships, and in relations with the surrounding world, the normalization of the rules of conduct. In this context, the increase of psychological culture manifests itself both at the social level and at the individual personal level, and includes: understanding of oneself as a person, awareness of his place among people, the formation of reflection skills, taking into account the needs and interests of others, solving problems in a constructive way, following cultural norms. The subject of our study was the problem of the introduction of ethical principles in the educational process in a higher

educational institution in order to increase the standards of psychological culture of students and teachers, psychologization of training in terms of studying the disciplines of the humanities cycle in various specialties. Such social aspirations were declared in the Code of Ethics of the student and teacher of the Odessa Institute of the Interregional Academy of Personnel Management. The purpose of this code is to establish in the educational activity of a student and a scientific and pedagogical worker of moral and ethical values and norms on the principles of humanity, tolerance, respect for the dignity of each person, academic integrity, confidentiality, trust, activity, cooperation, courtesy and responsibility. Subsequently, students and teachers of the institute passed a special training on the use of ethical behavior skills in educational activities. Teaching subjects of the humanitarian cycle, enriched with the ethical principles of the educational institution, showed an increase in the level of student activity in independent work on the subject, promotion of active employment of students in public life institute. To the psychological and pedagogical influences during training and social interaction of students and teachers, in turn, on the individual level of the student's personality contributed to raising the level of their self-development, self-regulation, self-determination, self-actualization — the main components of psychological culture. Further research requires the question of psychological diagnosis and correction of the psychological culture of the individual, as well as the improvement of the skills of teachers in problem courses.

Key words: psychological culture, ethically enriched environment, principles, consolidation, self-development, self-regulation, self-actualization.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2019

УДК: 316.454.5:378.18

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2\(50\).185837](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.2(50).185837)

Сулова В. О.

аспірантка кафедри соціальної допомоги та практичної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
ORCID 0000-0003-2209-3941

**КРОС-КУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ
В УКРАЇНОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

У статті наводяться результати дослідження рівня і типу крос-культурної адаптації студентів-іноземців в українському середовищі. Представлені теоретичні підходи до вивчення цього типу адаптації в зарубіжній і вітчизняній літературі. З'ясовано поняття «крос-культурна адаптація», проаналізовано чинники, що детермінують процес адаптації студентів-іноземців до іншого культурного середовища. Виділено основні соціально-психологічні особливості соціокультурної адаптації, представлені дослідження динаміки даного процесу.

Результати емпіричного дослідження свідчать про явну різницю в адаптаційних стратегіях поведінки і якості життя жінок та чоловіків з Китаю, Індії та країн ЄС. В основі адаптаційних стратегій студентів-іноземців до українського середовища виділяються адаптивність, конформність і інтерактивність.

Ключові слова: крос-культурна адаптація, соціокультурна адаптація, якість життя, психологічний і фізичний компоненти здоров'я.

Постановка проблеми. Проблема адаптації іноземних студентів до нових соціокультурних умов являє собою одну з важливих проблем в гуманітарних, психологічних та суспільних науках.

Україна є полікультурною та багатоконфесійною країною, для якої академічна мобільність студентів стала важливою характеристикою системи вищої професійної освіти. Сучасні процеси реформування вищої освіти в Україні актуалізували розуміння того, що чим ширші міжкультурні зв'язки, тим ефективніша і якісніша сама вища освіта. Щороку Україна

приймає іноземних студентів зі 137 країн. Велика частина студентів є представниками з Йорданії, Індії, Ірану, Сирії, Китаю, Малайзії, Молдови, Турції і Туркменістану.

Кожна конкретна особистість іноземного студента несе в собі системи прийнятих норм, установки, цінності своєї культури, відображає традиції і звичаї тієї етнічної групи, у яких вона формувалася. Тому дуже важливо розуміти, як відчуває себе іноземний студент, який опинився в новому для нього соціальному, політичному та економічному середовищі, яку допомогу надати для процесу його адаптації до нових умов, як підвищити рівень засвоєння професійних знань. Від того, як довго та з якими емоційними витратами відбувається процес адаптації, залежать поточні та майбутні успіхи іноземних студентів, процес їх професійного становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «адаптація» походить від латинського слова «adaptacio», що означає «приспосовування». Виходячи з цього, крос-культурну адаптацію (як синоніми використовуються також категорії «міжкультурна» або «соціокультурна адаптація») можна визначити як процес і результат активного пристосування етнічних груп (та окремих індивідів — їх представників) до умов іншого соціокультурного середовища [2, 3, 10]. При успішному завершенні адаптації людина досягає сумісності з новим середовищем, приймаючи його цінності, традиції, норми та стандарти поведінки як свої власні та діє відповідно до них [1].

Крос-культурна адаптація, у категоріальному відношенні, є різновидом соціальної адаптації, і тому має набір відповідних родових характеристик останньої [2, 13]. У свою чергу, крос-культурна адаптація є не просто процесом пристосування, вона містить як збереження іноземцями (мігрантами) в новому середовищі позитивного емоційного стану та психічного здоров'я, так і придбання ними нових соціальних умінь, знань та навичок, необхідних для успішного виконання завдань повсякденної життя [11].

Проблема успішного входження студента-іноземця в нове культурне середовище постає в працях таких зарубіжних та вітчизняних психологів як Н. М. Лебедева, Т. Г. Стефаненко,

Г. У. Солдатова-Кцюев, Дж. Беррі, Я. Кім, С. Бочнер, Й. Селмер, А. Н. Татарко, В. В. Гриценко, О. Леонт'єв, Г. Сельє та ін.; в роботах таких соціологів, як М. Вебер, М. Вітковська, О. Дудченко, Р. Мертон, П. Сорокін, Р. Хайруллін та ін.; педагогів (Л. Бей, З. Назиров, О. Тростинська та ін). У своїх роботах перераховані вище автори розглядали наступні проблеми: стадії входження до крос-культурного середовища, етапи та критерії соціокультурної адаптації, фактори, які впливають на успішність / неуспішність соціокультурної адаптації.

На думку Т. Г. Стефаненко, соціокультурна адаптація — це процес входження особистості в нову культуру, поступове освоєння її норм, цінностей, зразків поведінки. При цьому справжня адаптація передбачає досягнення соціальної і психологічної інтеграції з ще однією культурою без втрати багатств власної» [8].

Вивчаючи успішність адаптації, Т. Г. Стефаненко виділяє індивідуальні (демографічні та особистісні) та групові фактори адаптації [8]. До першої категорії автор відносить стать, освіту, особистісні характеристики, мотивацію. Друга категорія включає характеристики взаємодіючих культур — ступінь подібності або відмінності між культурами; особливості власної культури та культури приймаючої країни.

Більш глибокий розгляд поняття процесу соціокультурної адаптації передбачає дослідження його динаміки. Вивчаючи динаміку соціокультурної адаптації, деякі автори поділяють її на короткочасну (вважається, що вона триває до двох років та передбачає збереження мігрантами своєї етнокультурної ідентичності та паралельне оволодіння новою мовою, набуття первинних соціальних зв'язків в іншій культурі) та довгострокову (що вимагає після двох років проживання помітно більшого залучення та соціальної активності суб'єктів адаптації) [6].

У результаті досліджень, проведених фінськими вченими В. Раутеном і М. Коксієном [5, с.89], було виокремлено чотири стадії адаптації іноземців до життя в іншій країні. Перша стадія — «стадія першої реакції». Вона характеризується дисонансом між об'єктом і суб'єктом особистості, зниженням соціокультурної активності й працездатності, формуванням за-

хисних механізмів. Друга стадія — «стадія соціальної адаптації» — відзначається зростанням автоматизму у виконанні життєво необхідних функцій, погіршення пам'яті, притуплення уваги до нової інформації, відчуття ірреальності того, що відбувається, бажання прожити сьогоднішній день скоріше. Третя, «контрастна стадія» адаптації може бути у формі тривалої апатії або змінитися на агресію. У цей період продовжуються регресивні процеси. Людина переживає в основному соціобіологічні потреби (поїсти, поспати, ні про що не думати). Четверта, заключна стадія — «стадія реабілітації». Для цього періоду характерним є інтенсивне задоволення соціальних потреб, відродження соціальної активності і здібності до креативної діяльності. Відбувається також розуміння традицій, звичаїв і стереотипів іншої культури.

Подальший розгляд динаміки соціокультурного пристосування мігрантів широко представлено в концептуальній моделі «U-кривої» адаптації. Ця модель поширилася в світовій науці в 70–80 рр. ХХ століття та передбачає проходження переселенцями в іншій культурі трьох головних стадій адаптації — початковій стадії піднесеності і оптимізму, подальшого періоду дезорієнтації, фрустрації і депресії (стадії «культурного шоку»), на зміні якому поступово приходить досягнення психосоціального комфорту життєдіяльності в нових умовах [7, 9]. В рамках досліджень за даним напрямом став можливим розгляд процесу розвитку соціокультурного і психологічного пристосування в нових соціокультурних умовах.

Канадський психолог Дж. Беррі у своїй моделі акультурації підкреслює, що люди, адаптуючись до іншої культури, не можуть з легкістю змінити свій поведінковий репертуар та у них виникає серйозний конфлікт у ході пристосування до нового соціокультурного середовища. Автор вважає, що джерела виникаючих проблем лежать не в культурі, а в міжкультурній взаємодії. На думку Дж. Беррі, акультурація зводиться до двох основних проблем: підтримка культури (в якій мірі визнається важливість збереження культурної ідентичності) та участь у міжкультурних контактах (в якій мірі слід включатися в іншу культуру або залишитися серед «своїх») [1].

Таким чином, аналіз робіт науковців, які досліджували проблеми адаптування іноземного студента в україномовному середовищі, дає можливість виділити важливі показники, які допомагають адаптації студента в умовах іноземного вузу: взаємодія з оточуючими людьми (викладачами, студентами та студентами своєї етнічної групи) на рівні співпраці; адекватність поведінки в процесі міжкультурної комунікації; творча активність іноземного студента, спрямована на його входження в культуру країни мови, що вивчається; накопичення іноземним студентом позитивного досвіду життєдіяльності в умовах іншосоціокультурного соціуму та ін.

Бібліографічний огляд публікацій з проблематики крос-культурної адаптації показує, що незважаючи на велику кількість досліджень з цієї проблеми, залишаються недостатньо вивченими зовнішні і внутрішні чинники, що визначають успішність / неуспішність міжкультурної адаптації іноземних студентів в нашій країні. Зокрема, викликає інтерес питання щодо особистісних характеристик іноземних студентів, які мають істотний вплив на адаптаційний процес в нових соціокультурних умовах.

Саме тому, мета даної статті — вивчити і проаналізувати процес крос-культурної адаптації іноземних студентів в Україні, як в контексті міжособистісних відносин та культурних норм, так і в контексті освітнього процесу.

Для досягнення мети було проведено дослідження соціально-психологічних характеристик іноземних студентів, що визначають специфіку їх міжкультурної адаптації в нових соціокультурних умовах. Емпірична база дослідження. Вибіркову сукупність дослідження складає 216 іноземних студентів віком 20–30 років, громадян Індії (51,9 %), з Китаю (14,8 %) та країн ЄС — (33,3 %). З них студентів 1 курсу — (28,7 %), 2 — (17,6 %), 3 — (34,3 %), магістратури (далі — МА) — (19,4 %). Час перебування в Україні: до 1 року — (26,9 %), від 1 до 3х років — (55,6 %), більше 3-х років — (17,6 %). Дослідження проводилося в державних навчальних закладах IV рівня акредитації м. Одеси. Для збору емпіричних даних застосовувалися: опитувальник адаптації особистості до нового соціокультурного

середовища (Л. В. Янковський) і опитувальник оцінки якості життя «SF-36 HEALTH STATUS SURVEY».

Аналіз отриманих кількісних даних за тестом Л. В. Янковського дозволив визначити переважаючий тип адаптації іноземних студентів до нового соціально-культурного середовища з шести можливих: адаптивний, конформний, інтерактивний, депресивний, ностальгічний і відчужений. У таблиці 1 наведені дані, отримані на першому етапі дослідження.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика рівнів адаптації особистості до нового соціокультурного середовища за Л. Янковського (n, %)

Група	Рівні адаптивності	Загалом	Стать		Країна			Диплом		
			Ж	Ч	Індія	Китай	ЄС	Бакалавр	Магістр	
I група	1. Низький (менше 6)	n	64	0	64	64	0	0	60	4
		%	29,6	0	29,6	29,6	0	0	27,8	1,9
II група	2. Середній (6–12)	n	76	34	42	28	10	38	60	16
		%	35,2	15,7	19,4	13	4,6	17,6	27,8	7,4
III група	3. Високий (більше 12)	n	76	58	18	20	22	34	56	20
		%	35,2	26,9	8,3	9,3	10,2	15,7	25,9	9,3

З даних таблиці видно, що до групи студентів з низьким рівнем адаптованості (I група) увійшло 29,6 % чоловіків з Індії, більша частина з яких (27,8 %) будуть отримувати диплом бакалавра. До II групи, з середнім рівнем адаптованості, увійшло 15,7 % жінок і 19,4 % чоловіків, з яких 13,0 % студентів з Індії, 4,6 % з Китаю, 17,6 % з країн ЄС. 27,8 % з них будуть отримувати диплом бакалавра, 7,4 % — диплом магістра. III групу, яка характеризується високим рівнем адаптованості, складають 26,9 % жінок, 8,3 % чоловіків, з яких 9,3 % походять з Індії, 10,2 % з Китаю, 15,7 % з країн ЄС. 25,9 % здобувають освітній ступінь бакалавра, 9,3 % — магістра.

Результати порівняльного аналізу між жінками та чоловіками студентами іноземцями в сферах адаптованості до нового соціокультурного середовища (табл. 2) свідчать про наявність статистично значимих відмінностей. Жінки мають вищий рі-

вень особистої задоволеності, більш позитивно ставляться до оточуючих і їх сприйняття. Почувають себе більш захищеними в українському суспільстві ($p \leq 0,001$). Можна констатувати, що жінки більше за чоловіків прагнуть за будь-яких умов підтримувати відносини з людьми і є більш орієнтованими на соціальне схвалення. Також дані дають змогу зробити висновок, що жінки є більш схильними до прийняття системи, цінностей і норм поведінки українського суспільства ($p \leq 0,004$).

Таблиця 2

Порівняльна характеристика показників міжкультурної адаптації жінок та чоловіків іноземних студентів (x_{cp} , балів)

Шкала	Ж		Ч		Т	p ≤
	М	Σ	М	Σ		
Адаптивність	10,57	2,698	9,44	1,827	3,666	0,001
Конформність	8,96	1,944	8,81	2,148	0,529	0,004
Інтерактивність	9,41	2,205	9,29	2,347	0,390	0,633
Депресивність	6,37	2,712	6,55	1,827	-0,578	0,001
Ностальгія	8,65	2,570	7,85	1,999	2,565	0,07
Відчуженість	7,87	2,459	8,44	1,853	-1,929	0,001

Статистично значимі відмінності за шкалою адаптованості «депресивність» ($p \leq 0,001$) свідчать, що чоловіки мають дисгармонію особистості, їх світ забарвлений в похмурі тони і сприймається як позбавлений сенсу та цінностей. Також дані шкали адаптованості «відчуженість» свідчать про те, що чоловіки схильні не приймати новий соціум, мають низьку самооцінку та неузгодженість домагань і реальних можливостей ($p \leq 0,001$). А от емпіричні шкали адаптованості «ностальгія» дають змогу зробити висновок, що жінки більше, ніж чоловіки, переживають доволі сильні почуття, що пов'язані зі спогадами про життя у рідній країні ($p \leq 0,07$). Це проявляється у частих спогадах подій минулого життя в рідній країні, уявленнях моменту свого повернення на батьківщину, журбі за рідними і близькими. Однак, ряд досліджень показують, що високий рівень ностальгії не для всіх іноземних студентів є перешкодженням для адаптаційного процесу в нових соціокультурних умовах. Дуже часто ностальгічні переживання сприяють тому,

що іноземні студенти починають активно шукати можливість пристосування до соціокультурних умов, що свою чергу сприяє їх інтеграції в нову соціокультурну середу [4].

Аналіз емпіричних даних також дає змогу зробити висновок про наявність статистично значущих відмінностей між іноземними студентами, які навчаються на бакалавраті та в магістратурі. Студенти, які будуть отримувати диплом бакалавра, мають більш вищу потребу у відносинах з людьми, є орієнтованими на соціальне схвалення. Проте, мають вищий рівень депресивності, характеризуються сумнівом, тривогою щодо соціальної ідентичності, почуттями пригніченості, спустошеності, ізольованості. Крім того, такі іноземні студенти мають неузгодженість домагань і реальних можливостей; заклопотаності своєю ідентичністю і своїм статусом; впливу зовнішнього контролю на загальне неприйняття себе та інших; переконаності, що власні зусилля можуть лише незначною мірою вплинути на ситуацію. Для таких емігрантів характерні: занепокоєння з приводу нездатності задовольнити свої потреби, паніка, безпорадність, відчуття покинутості, нетерплячість.

На наступному етапі дослідження ми вивчали якість життя іноземних студентів I-III групи адаптації. За допомогою тесту «SF-36 Health Status Survey» (далі — «Якість життя») були оцінені два основних компоненти в якості життя студентів: фізичний і психологічний. Також були вивчені їх складові: фізична діяльність (PF), рольова діяльність, обумовлена фізичним станом (RP), інтенсивність болю (BP), загальний стан здоров'я (GH), життєва активність (VT), соціальна діяльність (SF), рольова діяльність, обумовлена емоційним станом (RE), психічне здоров'я (MH) (табл. 3).

Аналізуючи отримані дані із застосуванням критерію Краскала-Уоллеса, ми з'ясували існування статистично значимих відмінностей між групами іноземних студентів в рівнях двох основних показників: «фізичний компонент здоров'я» ($\alpha \leq 0,0001$), «психологічний компонент здоров'я» ($\alpha \leq 0,021$), а також за шкалами «рольове функціонування» ($\alpha \leq 0,0001$), «інтенсивність болю та його вплив на здатність» ($\alpha \leq 0,0001$), «життєва активність» ($\alpha \leq 0,0001$), «соціальне функціонуван-

ня» ($\alpha \leq 0,0001$), «рольове функціонування, яке обумовлене емоційним станом» ($\alpha \leq 0,0001$), «психічне здоров'я» ($\alpha \leq 0,010$). Крім того є тенденція до існування статистично значимих відмінностей по шкалі «загальний стан здоров'я» ($\alpha \leq 0,07$).

Таблиця 3

Порівняльна характеристика рівнів якості життя іноземних студентів за методикою «Якість життя» (x_{cp} , балів)

Шкали	Групи			Н	$\alpha \leq$
	I	II	III		
Фізичний компонент здоров'я (PCS)	40,25	59,79	71,16	120,071	0,0001
Психологічний компонент здоров'я (MCS)	31,24	36,60	38,06	41,216	0,0001
Фізичне функціонування (PF)	38,90	38,11	37,99	2,014	0,365
Рольове функціонування, яке обумовлене фізичним станом (RP)	17,41	21,26	22,74	28,717	0,0001
Інтенсивність болю та його вплив на здатність функціонувати (BP)	2,03	2,03	1,24	28,884	0,0001
Загальний стан здоров'я (GH)	8,23	9,14	9,03	5,086	0,07
Життєва активність (VT)	16,00	17,08	19,26	55,942	0,0001
Соціальне функціонування (SF)	13,50	16,32	16,71	87,966	0,0001
Рольове функціонування, яке обумовлене емоційним станом (RE)	6,97	6,47	7,74	17,132	0,0001
Психічне здоров'я (MH)	1,53	1,68	1,84	8,708	0,010

Порівняльний аналіз емпіричних даних показує, що іноземні студенти I групи із самою низькою адаптацією мають низьку фізичну активність та повсякденну діяльність, яка може обмежуватися станом їх здоров'я ($\alpha \leq 0,0001$). Так, такі студенти мають низьку життєву активність, тому що відчувають знесиленість і втому ($\alpha \leq 0,0001$). Причиною зниження соціальної активності є погіршення емоційного стану ($\alpha \leq 0,0001$). Незадовільний психічний стан здоров'я характеризується наявністю депресії, тривоги, психічним неблагополуччям ($\alpha \leq 0,0010$).

Іноземні студенти I та II групи мають однакові показники по шкалі «інтенсивність болю», які обмежують активність студентів і мають вплив на здатність займатися повсякденною діяльністю, включаючи роботу по дому і поза домом. Іноземні студенти II групи характеризуються найкращим сприйняттям та позитивною оцінкою свого здоров'я ($\alpha \leq 0,0001$), а також позитивним настроєм та гарним психічним здоров'ям ($\alpha \leq 0,0010$).

Студенти III групи, у яких найвищі показники соціокультурної адаптації, мають обмежений стан фізичних навантажень, а також найнижчий рівень показників за шкалою «інтенсивність болю», що свідчить про те, що біль значно може обмежувати їх активність ($\alpha \leq 0,0001$). Високі показники за всіма шкалами фізичного і психічного здоров'я свідчать, що студенти III групи відчують себе повними сил та енергії ($\alpha \leq 0,0001$), мають гарний емоційний стан ($\alpha \leq 0,0001$).

Для визначення впливу окремих досліджуваних компонентів на загальну сумарну складову фізичного здоров'я студентів, залежно від країни походження та гендерного фактору, ми провели детальний порівняльний аналіз.

Результати аналізу гендерних особливостей якості життя показують, що чоловіки всіх трьох груп іноземних студентів характеризуються ліпшим рівнем фізичного благополуччя ($\alpha \leq 0,0001$). А от жінки всіх груп мають найкраще психологічне благополуччя ($\alpha \leq 0,0001$). Можна також відзначити, що чоловіки I групи характеризуються тим, що інтенсивність болю і фізичний стан не впливають на виконання фізичних навантажень і на роботу по дому і поза домом, низьким рівнем життєвої активності та соціального функціонування.

Чоловіки і жінки II групи характеризуються інтенсивністю болю та його впливом на здатність займатися повсякденною діяльністю. Жінки II групи оцінюють свій стан здоров'я як гарний. На їх життєдіяльність не впливає виконання фізичних навантажень. І жінки, і чоловіки II групи мають найліпші показники психічного здоров'я.

Іноземні студенти III групи, як жінки, так і чоловіки, напроти, незважаючи на біль, мають високий рівень життєвої і соціальної активності, а також гарний емоційний стан. Чоловіки III

групи мають найліпший загальний стан здоров'я. Як жінки, так і чоловіки III групи відчують себе повними сил та енергії, а також характеризуються найвищим рівнем життєвої активності.

Результати вивчення психологічного здоров'я студентів-іноземців з урахуванням країни походження показують, що статистично значимо відрізняються показники двох основних шкал: «фізичний компонент здоров'я» ($\alpha \leq 0,0001$), «психологічний компонент здоров'я» ($\alpha \leq 0,0001$), а також додаткові шкали: «рольове функціонування» ($\alpha \leq 0,0001$), «інтенсивність болю та його вплив на здатність» ($\alpha \leq 0,0001$), «життєва активність» ($\alpha \leq 0,0001$), «соціальне функціонування» ($\alpha \leq 0,0001$), «психічне здоров'я» ($\alpha \leq 0,013$).

Згідно з результатами дослідження (Рис.1), студенти з Китаю мають найліпші показники фізичного компоненту здоров'я у всіх трьох групах. При цьому варто зазначити, що найвищими показниками характеризується II група студентів з Китаю. Найліпшими показниками психологічного компонента здоров'я характеризуються студенти з країн ЄС.

Порівняльна характеристика рівнів якості життя іноземних студентів за методикою «Якість життя» (x_{cp} , балів)

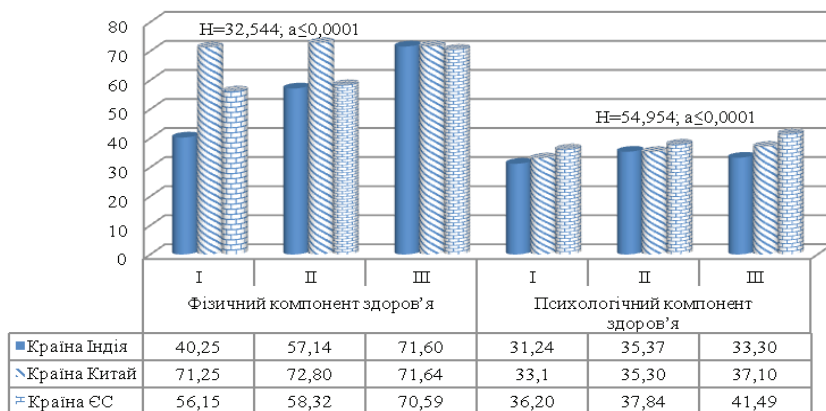

Рис. 1. Порівняльна характеристика рівнів якості життя іноземних студентів з урахуванням країни походження

В свою чергу, студенти з Індії у всіх трьох групах з різним рівнем адаптації мають гарний рівень фізичного функціонування, проте їх фізичний стан може значно обмежувати повсякденну діяльність. Їх фізичний стан впливає на соціальну активність і бажання спілкувати. Такі студенти характеризуються низькою інтенсивністю болю, гарним емоційним настроєм і найвищим рівнем психічного здоров'я. Однак, студенти I і III групи мають найнижчий рівень життєвої активності серед студентів аналогічних груп з інших країн. Студенти II групи є найбільш соціально активними і мають гарний емоційний стан.

Студентам з країн ЄС притаманний найвищий рівень рольового функціонування і загального стану здоров'я. При цьому варто зазначити, що студенти I і II груп з країн ЄС відчувають себе стомленими і знесиленими. Однак, студенти III групи характеризуються високою фізичною активністю і мають найвищі показники фізичної активності з усіх груп студентів, як з країн ЄС, так і з інших країн.

Отже, отримані в результаті застосування анкети SF-36 дані допомогли визначити внесок кожного показника, який формує фізичний і психологічний компоненти якості життя в процесі соціокультурної адаптації і виявити вплив країни походження та гендерного фактору на якість життя.

Загалом результати дослідження свідчать про середній рівень фізичного компоненту здоров'я іноземних студентів та наявність проблем з психологічним компонентом здоров'я, який перебуває на явному низькому рівні. Ці дані свідчать про досить низькі показники здоров'я й наявність проблем у життєдіяльності іноземних студентів.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Таким чином, кількісний і якісний аналіз емпіричних даних показав, що іноземні студенти, які навчаються у ВНЗ м.Одеси, здебільшого мають середній (35,2 %) і високий (35, %) рівні адаптації. Студенти I групи з низьким рівнем адаптації характеризується найменшими показниками фізичного та душевного благополуччя, фізичної активності, відчувають знесиленість і втому, погіршення соціальної активності через низький емоційний стан. Іноземні студенти II групи характеризуються найкращим

сприйняттям та позитивною оцінкою свого здоров'я, а також позитивним настроєм та гарним психічним здоров'ям. Група іноземних студентів з найвищим рівнем адаптації характеризується найвищим рівнем фізичного та психологічного компонентів здоров'я, обмеженим станом фізичних навантажень, а також найнижчим рівнем показників за шкалою «інтенсивність болю». Їх фізичний стан не має впливу на повсякденну рольову роботу. Такі студенти відчують себе повними сил та енергії, мають гарний емоційний стан.

Також дані дослідження підтверджують вплив гендерного фактору на показники якості життя і крос-культурну адаптацію. Жінки усіх трьох груп мають найкраще психологічне благополуччя. Чоловіки усіх трьох груп характеризуються ліпшим рівнем фізичного благополуччя. Жінки характеризуються вищим рівнем адаптивності, комфортності та ностальгії. Чоловіки демонструють значно вищий рівень за шкалами репресивності і відчуженості.

Отже, отримані результати дослідження дають вагомі підстави для наступного висновку: крос-культурна адаптація студентів іноземців в нових соціокультурних умовах є процесом досить складним і багатограним. Успіх цього процесу залежить від виділених соціально-психологічних характеристик іноземних студентів і нових соціокультурних умов в цілому, зокрема від умов, що створюються в освітньою організацією. Приїхавши в Україну, не всі студенти-іноземці можуть самостійно знайти вихід зі складної соціально-психологічної ситуації. Саме тому необхідно створювати програму супроводу для прискорення і полегшення процесу адаптації іноземних студентів і застосовувати в роботі міжнародних відділів вищих навчальних закладів.

Список використаних джерел

1. Берри Дж. В. Кросс-культурная психология. Исследования и применение / [Берри Дж. В., Сигалл М. Х., Дарсен П. Р., Пуртинга А. Х.] / Пер. с англ. — Х.: Гуманитарный центр, 2007. — 560 с.
2. Калісецька І. В. Теоретичні питання крос-культурної адаптації / Збірник наукових праць. НПУ імені М. П. Драгоманова— К., 2001. — С. 16—23.

3. Кузнецов П. С. Концепция социальной адаптации / П. С. Кузнецов. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000. — 26 — с.
4. Новикова И. А. Соотношение толерантности и параметров межкультурной адаптации иностранных студентов из разных регионов / И. А. Новикова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Психология и педагогика, 2010. — №4. — С. 24–28.
5. Раутен В. Деятельность социального педагога по социокультурной адаптации учащихся иностранцев. Методологические основы социальной работы / В. Раутен, М. Коксинен. — М., 1991. — 256 с.
6. Солдатова Г. У. Психология беженцев и вынужденных переселенцев / Под ред. Г. У. Солдатовой. М., 2001. — 268 с.
7. Сорока Ю. Г. Интерпретативное пространство культуры / Ю. Г. Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — Випуск 15: зб. наук. праць. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. — С. 308.
8. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 368 с.
9. Татарко А. Н. Психологические исследования социокультурной модернизации / А. Н. Татарко, М. А. Козлова, Н. М. Лебедева; Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. — М.: Рос. ун-г дружбы народов, 2007. — 166 с.
10. Уорд К. Азбука аккультурации // Психология и культура / Ред. Д. Мацумото. СПб.: Питер, 2003. С. 656–696.
11. Шихирев П. Н. Современная социальная психология: учеб. пособие для студентов вузов / П. Н. Шихирев. — М.: Ин-т психологии РАН, 1999. — 448 с.
12. Dodd, C. H. Dynamics of intercultural communication / C. H. Dodd, Dubuque, Iowa : W. C. Brown, 1991. — 363 p.

REFERENCES

1. Berry, J. V., Sigall, M. H., Darsen, P. R. & Purting A. H. (2007). *Cross-culturalnaia psihologia. Issledovania i primenenie*. [Cross-cultural psychology. Research and application] Kh.: Humanitarnyi tsentr [in Russian].
2. Kalisetsk, I. V. (2001). Teoretichni pitannya kross-kulturnoi adaptatsii [Theoretical questions of cross-cultural adaptation]. *Zbirnik naukovikh prats. NPU imeni M. P. Drahomanova — Collection of scientific papers. NPU named after M. P. Drahomanov*, 16–23 [in Ukrainian].
3. Kuznetsov, P. S. (200). *Kontseptsia sozialnoi adaptatsii* [The concept of social adaptation]. Saratov: Izdatelstvo Saratskii universitet [in Russian].
4. Novikova, I. A. (2010). Sootnoshenie tolerantnosti i parametrov mejkyltynnoi adaptatsii inostrannih studentov iz raznih regionov [The ratio of tolerance and parameters of intercultural adaptation of foreign students from different regions]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta Drujbi narodov. Seria psuhologiia i pedagogika — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Psychology and Pedagogy*, Vol. 4, 24–28 [in Russian].

5. Rauten, V. & Koksinen, M. (1991). *Deiatelnost socialnogo pedagoga po sociokulturnoi adaptatsii uchashihsia inostrantsev. Metodologicheskie osnovi socialnoi raboti [Activities of a social educator in the socio-cultural adaptation of students of foreigners. Methodological foundations of social work]* М. [in Russian].
6. Soldatova, G. U. (2001). *Psihologiya bezhentshev i vynuzhdennyh pereselentsev [Psychology of refugees and internally displaced persons]* М. [in Russian].
7. Forty Yu.G. (2004). Interpretativnoe prostranstvo kultury [Interpretative space of culture]. *Metodologiya, teoriia ta praktika sotsiologichnogo analisu suchasnogo suspilstva — Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society, Vol.15*, 308 [in Ukrainian]
8. Stefanenko, T. G. (2004). *Etnopsihologiya: uchebnyk dlia vuzov [Ethnopsychology: a textbook for high schools]*. М.: Aspect Press [in Russian]
9. Tatarko, A. N., Kozlova, M. A. & Lebedeva, N. M. (2007). *Psihologicheskie issledovania sotsiokulturnoi modernizatsii [Psychological research of sociocultural modernization]*. М.: Ros. Universitet Druzhibi narodov [in Russian]
10. Uord, K. (2003). Alphabet of acculturation. *Psychology and Culture*. D. Matsu-moto (Ed.): St. Petersburg: Peter, 656–696 [in Russian].
11. Shikhirev, P. N. (1999). *Sovremennaiia sotsialnaiia psihologiya: uchebnoie posobie dlia studentov [Modern social psychology: textbook. manual for university students]*. М.: Institut psihologii RAN [in Russian].
12. Dodd, C. H. (1991). Dynamics of intercultural communication. *Dubuque, Iowa: W. C. Brown* [in English].

Сулова В. А.

аспирантка кафедри соціальної допомоги
і практичної психології

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

КРОСС КУЛЬТУРНАЯ АДАПТАЦИЯ СТУДЕНТОВ ИНОСТРАНЦЕВ В УКРАИНОЯЗЫЧНОЙ СРЕДЕ

В статье приводятся результаты исследования уровня и типа кросс-культурной адаптации студентов-иностранцев в украинской среде. Представлены теоретические подходы к изучению этого типа адаптации в зарубежной и отечественной литературе. Раскрыто содержание понятия «кросс-культурная адаптация», анализированы факторы детерминирующие процесс адаптации студентов-иностранцев к другой культурной среде. Выделены основные социально-психологические особенности социокультурной адаптации, представлены исследования его динамики.

Результаты эмпирического исследования свидетельствуют о явной разнице в адаптационных стратегиях поведения и качестве жизни

женщин и мужчин из Китая, Индии и стран ЕС. В основе адаптационных стратегий студентов-иностранцев к украинской среде выделяются адаптивность, конформность и интерактивность.

Ключевые слова: кросс-культурная адаптация, социокультурная адаптация, качество жизни, психологический и физический компоненты здоровья.

Suslova V. O.

postgraduate student of the department of social assistance
and practical psychology

Odessa I. I. Mechnikov National University

CROSS CULTURAL ADAPTATION OF STUDENTS OF FOREIGNERS IN THE UKRAINIAN-SPEAKING ENVIRONMENT

In the article the results of the study of the level and type of cross-cultural adaptation of foreign students in the Ukraine. Theoretical approaches to the study of this type of adaptation in foreign and domestic literature are presented. The authors of the article have an attempt to investigate and explain the concept of cross-cultural adaptations and the factors that determine the process of adaptation of foreign students to another cultural environment. The main socio-psychological features of socio-cultural adaptation are highlighted; studies of the dynamics of this process are presented.

The concept of «cross-cultural adaptation» is clarified, the factors that determine the process of adaptation of foreign students to another cultural environment are analyzed, and studies of the dynamics of this process are presented.

In the article the results of the survey of foreign students studying at the Odessa I. I. Mechnikov National University and Odessa National Medical University are represented. The sample consisted of 216 foreign students aged 19 to 30 years, citizens of India, China and the EU. The results of the study were collected by administering a questionnaire for research on the types of cross-cultural adaptation (L. V. Yankovsky) and questionnaire «SF-36 Health status survey».

The result of quantitative and qualitative analysis of empirical study indicate that foreign students studying in universities of Odessa have mostly medium (35.2%) and high (35%) levels of adaptation. Students

with a low level of adaptation are characterized by the lowest indicators of physical and mental well-being, physical activity, experiencing exhaustion and fatigue, deterioration of social activity due to low emotional state.

The foreign students with an average level of adaptation have a better perception and a positive assessment of their health, as well as a positive mood and good mental health.

The foreign students with the highest level of adaptation is characterized by the highest level of physical and psychological components of health, the limited state of physical activity, and also the lowest level of indicators on the scale «pain intensity».

Key words: cross-cultural adaptation, socio-cultural adaptation, quality of life, psychological and physical components of health.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2019

Українською, англійською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 23942-13783ПР від 21.05.2019 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з психологічних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку рішенням навчально-методичної ради
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 10 від 25.06.2019 р.

Відповідальний за випуск *О. І. Кононенко*

Ум. друк. арк. 9,77. Тираж 100 прим. Зам. № 613.

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
E-mail: vestnik-psy.onu.edu.ua

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.ua
www.stranichka.in.ua
e-mail: astro_print@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.